

New Jersey. Maar hij keerde eind 1888 terug naar New York, raakte daar aan lager wal en kwam op 30 juni 1889 om het leven, twintig jaar oud.³⁶ De omstandigheden waaronder hij omkwam waren onduidelijk, maar wel was helder dat hij aan de zelfkant van het leven was geraakt. Voor *De Hope* waren de omstandigheden van zijn overlijden aanleiding voor een waarschuwing aan jongeren ‘die tegen de geboden Gods en die hunner ouderen, de dag des Heeren ontheiligen, en hun vermaak alleen bij de wereld zoeken, en zich met zwijnendraf voeden.’³⁷ Hoedemaker zelf is nooit meer naar de Verenigde Staten gereisd en onderhield er na de jaren tachtig ook weinig contacten meer.³⁸

De zes brieven die hier volgen worden gepubliceerd in dit Hoedemaker-herdenkingsjaar, in de eerste plaats omdat er weinig archiefmateriaal van Hoedemaker bewaard is gebleven. Naast bijna tachtig brieven van Hoedemaker in het archief van de Vrije Universiteit, negen brieven in het archief-families Wormser en Höveker en enkele brieven in het archief-Friese Christelijk Historischen, beide berustend op het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam (HDC), zijn er nauwelijks epistolaire bronnen van zijn hand bekend. In de tweede plaats worden deze brieven nu in het licht gesteld, omdat het periodiek waarin ze gepubliceerd zijn inmiddels obscuur is geworden. Van het weekblad *De Hope* is slechts één volledige set bewaard gebleven. Deze bron is toegankelijk op het A.C. van Raalte Institute van Hope College te Holland, Michigan. Ik meende de Nederlandse onderzoeker een dienst te doen, deze dankzij publicatie in een periodiek bewaard gebleven brieven voor Nederlandse onderzoekers en belangstellenden bekend te stellen. Van andere Amerikaanse correspondentie van Hoedemaker is alleen een aan hem gerichte brief bekend van Dosker uit Grand Haven, gedateerd 11 oktober 1883; deze brief berust in het archief- A. Kuiper op het HDC. Ten slotte geven deze brieven een beeld van de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen tussen gereformeerden in de tweede helft van de negentiende eeuw. De brieven veranderen het bestaande beeld van Hoedemaker niet ingrijpend, maar brengen wel nuances aan, omdat hij de kerkelijke situatie toelichtte voor een buitenlands publiek. Dit is met name in brief 4 en 5 het geval, waarin hij zijn verschil met de dolerenden terugbracht tot de vraag of het individuele gemeenteleden geoorloofd is te breken met de gemeente indien de kerkelijke bestuursorganisatie de leer niet handhaaft.

De zes brieven waren vermoedelijk alle geadresseerd aan R. Kanter te Holland, Michigan,³⁹ die redacteur was van *De Hope*. Ze waren gericht aan hem, maar met de bedoeling gepubliceerd te

gehouden te worden. Bij besluit van het moderamen (Amsterdam: J.A. Wormser, 1887).

³⁶ Deze datum is ontleend aan een schrijven van ds. J.W. Warnshuis in *De Hope*, 17 juli 1889. Warnshuis had de zoon van Hoedemaker opgevangen in New York en hem gestimuleerd een christelijk leven te leiden. Hoedemaker had met Warnshuis over zijn zoon gecorrespondeerd. Het bericht bereikte het echtpaar Hoedemaker op 6 juli en in *De Standaard* van 9 en 10 juli 1889 plaatste het een overlijdensbericht.

³⁷ *De Hope*, 17 juli 1889. Het woord zwijnendraf verwijst naar de gelijkenis van de verloren zoon, m.n. Luc. 15:16.

³⁸ Anders dan van Kuiper zijn er van Hoedemaker maar twee Engelstalige zelfstandige publicaties bekend, waarvan de laatste zeker niet bedoeld was voor Amerikaanse lezers: Ph.J. Hoedemaker, *The Reformation and the Reformed Church. Address [sic] on the anniversary of the Reformation, 3 November 1878, in the New Church, Amsterdam. With an introductory note on the question: ‘whether ‘the Reformed’ can justly be considered only a party in the church?’* (Amsterdam: J.H. Kruyt, 1879) – een vertaling van *De Reformatie en de Gereformeerde Kerk* uit 1878; Ph.J. Hoedemaker, *A Plea on Behalf of Equity and Truth. Message to the churches of Great Britain, on Ps.*

worden. Bij de uitgave van de brieven is de accentuering, cursief en kapitaal, overgenomen en is ook de spelling en interpunctie van *De Hope* gevolgd. Hoewel deze spelling en interpunctie niet altijd correct is, is deze gehandhaafd om een indruk te geven van het gebruik van het Nederlands door Hoedemaker en in Amerikaanse emigrantengemeenschappen. Interessant in dit verband is dat Hoedemaker in zijn eerste brief, de vrucht van reflectie op de ervaringen die hij tijdens zijn Amerikaanse reis had opgedaan, enkele opmerkingen maakte over het gebruik van het Nederlands in de emigrantengemeenschappen ten opzichte van het snel oprukkende Engels.

126:3. *Sermon* (Amsterdam: J.H. van Dam, [1901]). Deze preek werd gehouden op 3 november 1901 in de Engelse kerken van Middelburg en Vlissingen.

³⁹ Blijkens *De Hope*, 12 september 1882, onthaalde Kanters op 5 september 1882 Hoedemaker in Lincoln Park te Chicago, waar ‘verscheidene vrienden en vriendinnen [van Hoedemaker] een hoogst aangenamen dag sleten, en het geheele gezelschap van de gulheid en hartelijkheid van de heeren Kanters & Zoons ruimschoots genoot.’

Brieven

Brief 1. Z.p., z.d.⁴⁰

Geachte vrienden!⁴¹

Zoo even was het mij vergund eene taak nagenoeg ten einde te brengen, die ik indertijd misschien wat lichtvaardig op mij had genomen en sedert, nu door deze werkzaamheid, dan weder door gene, in 1882 door de reis naar Amerika,⁴² tot schade voor mijne beurs en schande voor mijn naam, had ter zijde gelegd.

Het 'Handboek voor godsdienstonderwijs' waarvan vroeger enkele afleveringen verschenen, ligt op eenige aantekeningen en tabellen na, in zoover voor de pers gereed, dat het als op zich-zelf staand geheel kan worden uitgegeven.⁴³ Tot mijne verontschuldiging zij in het voorbijgaan gezegd – en hierop doel ik wanneer ik spreek van eene lichtvaardige onderneming – dan het een reuzenwerk was, een overzicht van het geheele Oude Testament, en alle zaken die daarmede samenhangen zoo gedrongen te geven, dat het de resultaten van veel onderzoek en nadenken binnen het bereik van ieder eenigszins ontwikkeld gemeente-lid, van iederen zondagsschool-onderwijzer deed komen.

Om bijzondere redenen,⁴⁴ nu, werd geen langer uitstel gedoogd. En ofschoon de dagelijkse colleges,⁴⁵ die bij mijn terugkeer, half oktober, reeds in vollen gang waren, mijn geheelen tijd in beslag namen, moest ook dat dreigende Handboek worden afgewerkt, al nam het zelfs den nacht in beslag.

Indien de redactie van *De Hope* en de vele vrienden in Amerika, die mij zoo welwillend tegemoet zijn gekomen, mij met de tong gestoken en gegeeseld hebben, is dit perfect te begrijpen. Maar juist daarom geef ik een kijkje in hetgeen na mijne tehuiskomst al zoo werd geëischt, in de hoop, dat dit tot verzachting der opgelegde straf moge bijdragen.

Ons klein landje is, eenige weken geleden, in rep en roer geweest. In de oogenblikken toen de berichten uit den Transvaal ons in

⁴⁰ Blijkens Hoedemakers verwijzing in deze brief naar een nummer van het avondblad van het *Algemeen Handelsblad* (zie noot 57) schreef hij deze op 9 januari 1883.

⁴¹ Geplaatst in *De Hope*, xvii, nr. 16, 13 februari 1883; nr. 17, 20 februari 1883; en nr. 18, 27 februari 1883, onder het kopje 'Een brief van prof. dr. Hoedemaker'.

⁴² Hoedemaker maakt van augustus tot en met half oktober 1882 een reis naar de Verenigde Staten.

⁴³ Ph.J. Hoedemaker, *Handboek voor het onderwijs in het Oude Testament ten dienste van de catechisatie, het huisgezin en de zondagschool, tevens leiddraad bij het onderzoek der Heilige Schrift* (Amsterdam: Höveker, 1886) vi, 429 en 32 pag. Oorspronkelijk van 1873 tot 1886 in 12 afleveringen verschenen onder de titel.: *Handboek voor godsdienstonderwijs. Ten dienste van catechisanten en meer ontwikkelden*

(Amsterdam: Höveker). In 1906 verscheen nog Ph.J. Hoedemaker, *Handboek van het Nieuwe Testament. Deel I: Christus naar de vier evangeliën* (Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche Uitgeversmaatschappij, 1906) VII en 422 pag.

⁴⁴ Mogelijk betroffen de bijzondere redenen de noodzaak om aan de Vrije Universiteit vanaf de cursus 1882-1883 praktische theologie te doceren. Zie: J. Vree, 'Onvermijdelijk was zeker isolement...' Hoedemaker als hoogleraar aan de Vrije Universiteit (1880-1887)', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn: Ten Have, 1989) 61, 67.

⁴⁵ Hoedemaker was hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

⁴⁶ Bedoeld is de Eerste Boerenoorlog (16 december 1880-23 maart 1881) tussen Engeland en de Zuid-Afrikaanse Republiek (Natal en Transvaal).

⁴⁷ Liberalen in de politiek en moderneren in theologie en kerk hingen de moderne wereldbeschouwing aan die de wetenschap en de rede tot criterium nam bij de bepaling van de inhoud van het christelijke geloof en de vorm van het landsbestuur.

⁴⁸ 1 Sam. 25:18-19: 'Gij zijt rechtvaardiger dan ik; want gij hebt mij goed vergolden, en ik heb u kwaad vergolden. [19] En gij hebt mij heden aangewezen, dat gij mij goed gedaan hebt; want

geestdrift deden ontgloeien voor stamgenooten, die het waagden met hunnen God tegen de aanrukkende legers van het machtige Albion optetrekken,⁴⁶ kwamen liberalen en moderneren⁴⁷ tot eene belijdenis, die althans herinnerde aan het woord van Saul tot David: 'Gij zijt rechtvaardiger dan ik.'⁴⁸ De calvinisten en 'steilen', in Zuid-Afrika, dwongen eerbied af en noopten tot de erkenning, dat eene geloofsovertuiging en een geloofsvertrouwen, dat eene orthodoxie, waardoor zulke vruchten werden gekweekt, zulke mannen werden gehard en gevormd, niet ten eenenmale bespottelijk en verwerpelijk kon zijn.

Toen werden de handen ineen geslagen.⁴⁹

Belangstelling, geld, invloed, hulp van allerlei aard, was voor Transvaal ten beste, en een soort van nationaal verbond kwam tot stand, waarbij als eerste voorwaarde gold, dat men de helden van Laings-nek en de Majuba-heuvel⁵⁰ alles zou opdringen, *uitgenommen het modernisme*.⁵¹

Edoch! en zie hier de aanleiding tot veel geschrijf en gewrijf, verbittering en verwijdering, de bruiloft van Thimnath,⁵² waar de vijanden in een aanval van verdraagzaamheid zich het hoofd breken met orthodoxe raadsels,⁵³ loopt nooit zonder onaangename verrassingen af.

De moderneren waren ten slotte toch wel bevreesd, dat 'Kuijper⁵⁴ en zijn club' den Transvaal zouden 'exploiteeren,' en kwamen, na alles goed te hebben overwogen, tot het besluit, om één hunner naar Zuid-Afrika te zenden, om uit eigen oogen te zien hoe men maar het geld best zou kunnen besteden.⁵⁵

Summa Summarum – de *blijvenden* beschikken over hunne fondsen en de *vertrekkenden* over hunne protesten,⁵⁶ min of meer knorrig, min of meer scherp, maar allen even machteloos; de *linkerzijde* biedt haar vertegenwoordiger bij zijn aanstaand vertrek naar den Transvaal – zoals *Het Handelsblad* ons heden avond berichtte⁵⁷ – een feestmaal aan, en de rechterzijde, waartoe gij en ik zouden behoorden, indien wij hadden 'meegedaan,' verkeert in afwachting van de dingen, die komen zullen en brengt haar tijd stellig nuttig door, indien zij, naar aanleiding van deze geschiedenis, peinst over leerzame stelling, dat de *logica* van beginselen machtiger is dan de *rethorica* van opwallingen en gevoelens.

Waarom ik bij veel en velerlei, wat ons zou kunnen bezig houden, juist bij het voorgevallene, in betrekking tot den Transvaal, stil sta?

Eenvoudig, omdat ik, zoo even de courant opnemende van dat beteekenisvolle 'diner, door vrienden en geestverwanten dr. Jonkman'⁵⁸ aan te bieden' las en mijzelfen afvroeg, wanneer de tijd zou komen voor orthodoxen en moderneren om ook zoo over gepatrieerde landgenoten, nu, niet in het zuiden, maar dan toch in het westen, te kabbelen? En van mij zelve onwillekeurig het antwoord

ontving: 'never, never!'

De opgewektheid, waarmede men over Zuid Afrika handelt,⁵⁹ trekt af, bij de onaandoenlijkheid die men – ik spreek van het volk als één geheel – tegenover Amerika aan den dag legt.

'Van waar?' zoo vroeg ik op nieuw, 'van waar die stiefmoederlijke bejegening?' 'Is daarin geene verandering te brengen; zoudt *gij* ook niet eens aan den grooten klok trekken en den Turkschen trom uwer Amerikaansche sympathiën roeren? En het antwoord luidde al weder: 'no!' 'never!'

Maar nu is het uwe beurt om te vragen, en het zou mij niet verwonderen, indien *gij* wel eens wildet weten of dit 'no' beteekent: 'Ik heb de moeite er niet voor over?' Of wel: 'zij zou toch te vergeefs zijn?'

Het laatste, niet het eerste, maar het laatste zoo, dat ik zelf eenigermate, althans, de algemeene beschouwing waarover ik mij beklaag, in zoover deel, dat ik haar begrijp en verschoon.

Om de quaestie concreet te stellen, zonder Afrika een enkelen *cent* te misgunnen, die haar is toegebracht, zou ik iets van deze klinkende deelneming willen bedingen voor Amerika, mij voorshands tevreden stellende met hetgeen tusschen Amsterdam en Dunbar⁶⁰ letterlijk wordt vermorst om daarmede, b.v., Holland, Michigan,⁶¹ wat nieuw bloed bij te zetten.⁶²

Zonder den Transvalers een enkel *gezin* te willen wegkapen, dat door de Zuid-Afrikaansche Vereeniging⁶³ op kunstmatige wijze naar dat werelddeel wordt verplaatst, zou ik mij een deel dier emigranten gaarne in Amerika denken, n.l., voor zoover zij naar het westen niet alleen *spier*-, maar ook *denkkracht*, ook *beschaving*, ook *kapitaal* zouden medenemen.

Mijne sympathiën zijn dus 'all right', gelijk trouwens ook betaamelijk is, met het oog op mijn verleden, op de ontvangst, die mij bij u ten deel viel en de relaties, die met Amerika bleven bestaan.

Toch gevoel ik zelf dat het onmogelijk zou zijn – eigen en handelsbelang, familie-relatie en philanthropie, met het oog op eene zuchtende bevolking van arbeiders in de oude wereld van zelfs daar gelaten, aan *de publieke opinie* in Nederland, ten opzichte van Amerika eene andere richting te geven, om de eenvoudige reden dat het Hollandsch element in de Vereenigde Staten bestemd is, vroeger of later, (velen uwer zonen zeggen: 'Hoe eer, hoe beter') in het Amerikaansche *onder* en daarmede, dan ook voor onze nationaliteit *verloren* te gaan.

Over⁶⁴ de vraag, of de waarde van die nationaliteit wel zoo groot is; de beschouwingen aan deze zijde van den oceaan en aan gene uiteenloopen over *het feit* zelf, waarop ik wijs,⁶⁵ is, dunkt mij, geen verschil van opinie noodig.

de Heere had mij in uwe hand besloten, en *gij* hebt mij niet gedood.'

⁴⁹ In het voorjaar van 1881 werd de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging (NZAV) opgericht, ontstaan uit het Transvaalsche Comité te Amsterdam, waarin de antirevolutionairen (A. Kuyper) een rol speelden, en het meer conservatieve Hoofdcmité ter behartiging van de belangen der Transvaalsche boeren te Utrecht, onder leiding van de liberaal P. Harting.

⁵⁰ De Nek van Laing is een pas in de uitlopers van de Drakensberg op de weg van Newcastle naar Standerton in Natal. Tijdens de Eerste Boerenoorlog (16 december 1880-23 maart 1881) versloeg een Boerencommando onder bevel van Piet Joubert daar op 28 januari 1881 een Engelse eenheid. Bij de Majuba-heuvel in Transvaal werden de Engelsen op 27 februari 1881 definitief verslagen.

⁵¹ Het Utrechtse Hoofdcmité beoogde onder meer de beschaving in Transvaal te bevorderen. Omdat Kuyper meende dat op deze wijze liberale denkbeelden aan de boeren zouden worden opgedrongen, liet hij in artikel 3 van de statuten van de NZAV vastleggen: 'Elk streven om bij wijze van propaganda op de zedelijke of godsdienstige gesteldheid van de bevolking dezerzijds invloed uit te oefenen, blijft daarbij uitgesloten.'

⁵² Richteren 14 biedt het

verhaal van de bruiloft van Simson met een Filistijnse vrouw te Thimnath.

⁵³ Simson gaf op de bruiloft (zie vorige noot) een raadsel op: 'Spijze ging uit van den eter, en zoetigheid ging uit van den sterke.' (Richteren 14:14)

⁵⁴ A. Kuiper (1837-1920) was hervormd predikant (1863-1874), medestichter van de Vrije Universiteit en als hoogleraar aldaar naaste collega van Hoedemaker; Kuiper was bestuurder van de NZAV.

⁵⁵ Kuiper had in maart 1882 in de bestuursvergadering van de NZAV voorgesteld om, wegens het uitblijven van de aan de Transvaalse regering gevraagde informatie, een afgevaardigde naar Zuid-Afrika te sturen om de behoeften van dat land in kaart te brengen. Dit voorstel werd aanvaard, en in september van dat jaar besloot het NZAV-bestuur, in afwezigheid van Kuiper en zijn antirevolutionaire geestverwanten, de Utrechtse privatdocent H.F. Jonkman – een leerling en geestverwant van Harting – naar Zuid-Afrika af te vaardigen. Zie: Gerrit Schutte, *De Vrije Universiteit en Zuid-Afrika 1880-2005* (Zoetermeer: Meinema, 2005) 33-36.

⁵⁶ Toen aan zijn bezwaren tegen de keuze voor Jonkman geen gehoor werd gegeven, zegde Kuiper op 19 oktober 1882 zijn bestuurslidmaatschap en lidmaatschap van de NZAV op. Nadat hij het geschil publiek had gemaakt,

Bewust of onbewust is het ons 'nationaal besef' dat zich uitsprekt in de geestdrift voor den Transvaal en in de houding tegenover Amerika.

Zich in Amerika te isoleeren, de ontwikkeling tegen te houden, m.a.w., Nederlanders te willen blijven, is even dwaas als onmogelijk.

Niet geamerikaniseerd te willen worden, is zich te verzetten tegen de leiding des Heeren.

In den gloed van het Amerikaansche volksleven, worden de verschillende volken, die onder u eene herberg zochten, omgesmolten; anders zou van eene Amerikaansche *natie* ook geen spraak kunnen zijn, zou de bevolking een conglomeraat van ongelijksoortige bestanddeelen blijven.

Niet geamerikaniseerd te willen worden, zou zijn de dwaasheid te vernieuwen van een geslacht, dat in Nieuw Amsterdam⁶⁶ de bakens niet heeft verzet, toen het getij verliep, en daarom zoveel zag stranden, wat anders in de Gereformeerde Kerk van Amerika⁶⁷ eene veilige haven had kunnen vinden. Niet geamerikaniseerd te willen worden, is vrijwillig de leiding en vorming van het opkomend geslacht prijs te geven aan de invloeden in het maatschappelijk en godsdienstig leven ten uwent, die het, nog meer dan anders het geval zou zijn, van veel wat ons volk dierbaar is, moet doen vervreemden. Zoodoende zou men, om een triviaal beeld te gebruiken, als kippen op den wal bij het kippenhok blijven staan, terwijl de eenden, die men daar had uitgebreed, te water gingen.

Maar dit alles neemt niet weg, dat deze omsmelting en omzetting ons volk op het verlies komt te staan van wat zeker, en voor ons en op zichzelf, groote waarde heeft.

Ik weet het, zeer velen onder u kunnen en zullen dit laatste alweder niet toestemmen; *zij* niet, wien de naam 'Dutch' als weinig beter dan een scheldnaam in de ooren klinkt en bij wien zich, bijgevolg, het mirakel voordoet dat zij het 'Dutch' binnen enkele maanden geheel verleren en vergeten kunnen. Ook *zij* niet, en op hen heb ik vooral het oog, die het gezag van hun woord en voorbeeld, niet omdat hun de nood is opgelegd, maar omdat hun dit werkelijk als eene schrede op den weg van den wezenlijken vooruitgang voorkomt, ten gunste van *eene versnelde oplossing* in het Amerikaansche laten gelden.

Toch, verandert dit gevoelen de zaak niet. De jongen mogen 'juichen' als de grondslagen van een nieuwen toestand worden gelegd, omdat deze in hun oog zoo onbegrijpelijk schoon en heerlijk is. De ouden kunnen niet nalaten te beseffen, dat zij daarbij iets hebben ingeboet, wat waard was behouden te blijven.

Mij is opgevallen, in Amerika – het kan, trouwens, niemands aandacht ontgaan – t.w., dat de kinderen der latere emigranten,⁶⁸

uit Nederland, geheel anders staan tegenover hetgeen wij onder den algemeenen naam van onze 'nationaliteit' hebben samengevat, dan de afstammelingen van hunne voorloopers in de xviie eeuw.

De Knickerbockers⁶⁹ beroemen zich in hunne afkomst. Hunne Hollandsche extractie is hun een brief van adeldom. Bij gelegenheid van de receptie, mij zoo vriendelijk te New York gegeven,⁷⁰ werkte het op de lachspieren dezen en genen te ontmoeten, die met grooten nadruk, de eene of andere bijzonderheid mededeelde waaruit blijken moest dat hij 'true Dutch blood in his veins' had. Een goede broeder stikte bijna in de poging om de letter G op zijn 'Dutch' uittespreken.

Waaraan hebben wij dit toe te schrijven?

Zou het zijn omdat de mannen, die Washington Irving in zijne geschiedenis van New York heeft vereeuwigd,⁷¹ uit *eene andere klasse van de maatschappij* zijn geweest, dan onze latere, vooral onze laatste emigranten?⁷²

Ten deele. Ik geloof evenwel niet, dat men oudtijds voor zijn plezier de boorden aan de Hudson rivier opzocht.⁷³ Renteniers en soortgelijken bleven stil te huis.

Is het, omdat de u bekende figuur met de klompen aan de voeten, de pijp in den mond en de handen in den zak '*niet de type van den Hollander*' voor hen is, zooals voor uwe kinderen, als zij prefereeren onvoldragen Yankee's⁷⁴ te zijn?

Het is, omdat men ginds *iets afweet van de geschiedenis des Vaderlands*, omdat men iets begrijpt van de *roeping, die Nederland in vroeger tijd voor kerk en staat heeft gehad*, omdat men nog niet geheel van de *beginselen vervreemd is*, waaruit ons 'voorgeslacht' leefde. In één woord, het is om de *geestelijke schatten*, die men met den Hollandschen naam heeft geërfd.

En dat is *juist* gezien. Al berust de dwaze voorstelling van wat Nederland is en heeft, bij vele vroeg geamerikanizeerde Hollanders, louter op onkunde, al zouden zij nu en dan groote ogen opzetten, indien zij een kijkje konden nemen van ons leven, buiten het dorp of den kring waarin hunne ouders geboren zijn, wij willen op dien grond niet voor ons vaderland pleiten. Wat Nederland beteekent geeft zijn niet zijne breede akkers, zijn handel en nijverheid, zijne kunst-producten, ofschoon de tentoonstelling van 1883⁷⁵ zal bewijzen, wat het ook op materieel terrein vermag. Het is *de waarheid* die het beled, op de dwaling heeft veroverd, tegen haar heeft gehandhaafd, *de waarheid*, die het op het terrein van het denken en van het handelen, in kerk en theologie, in de maatschappij en in het staatsleven heeft toegepast; – de waarheid bovenal van de volstreekte opperheerschappij van den Heere God, van Zijn *woord*, van Zijne *genade*.

Juist omdat men in Amerika van deze grootse beginselen, van

volgden geestverwanten zijn voorbeeld na.

⁵⁷ Het bestuur van de NZAV bood Jonkman op zaterdag 6 januari 1883 een diner te Amsterdam aan vanwege zijn vertrek naar Zuid-Afrika in de daaropvolgende week. Zie: *Algemeen Handelsblad*, avondblad, 9 januari 1883.

⁵⁸ H.F. Jonkman (1844-1920), privaatscote docent botanie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, reisde in 1883 als afgevaardigde van de NZAV naar Transvaal.

⁵⁹ Hoedemaker zelf heeft zich ook ingezet voor de zaak van de Boeren. Hij schreef een inleiding in H.D. van Broekhuizen, *Zuid-Afrika's vertrouwen. Rede* (Amsterdam: Bom, 1900); deze rede was op 28 oktober en 11 november 1900 uitgesproken, respectievelijk te Amsterdam, in de Nieuwe Kerk, en te Nijmegen, in de Grote Kerk; en hij hield in 1901, ten tijde van de Tweede Boerenoorlog, een preek tot de Britse kerken, *A Plea on Behalf of Equity and Truth*. De opbrengst van de verkoop van deze uitgave werd bestemd voor een fonds dat de vrijwel vergeten groep Boeren vluchtelingen in Portugal van winterkleding voorzag.

⁶⁰ Dunbar is een plaats aan de Zuidoostelijke kust van Schotland, ter hoogte van Edinburgh. Het is niet duidelijk waarom Hoedemaker nu juist de plaats Dunbar noemde. Mogelijk verwees het naar Hoedemakers bezoek aan Schotland in mei

1881, waar hij zonder veel succes fondsen te wief voor de Vrije Universiteit.

⁶¹ Holland, Michigan, werd in 1847 gesticht door Nederlandse emigranten onder leiding van de afgescheiden predikant A.C. van Raalte. In 1883 was het een centrum van Hollands-Amerikaans leven in het middenwesten van de Verenigde Staten, hetgeen onder meer blijkt uit het feit dat het weekblad *De Hope*, waarin Hoedemakers brief stond afgedrukt, daar verscheen.

⁶² Vgl. Hoedemaker in *De Heraut*, 12 november 1882: 'Eene zending naar 'onze broeders' in Amerika zou voorts eene hoogst wensche-lijke zaak zijn en in menig opzicht haar nut kunnen hebben. Misschien zal daar-aan te denken vallen na het bezoek, aan 'de broeders' in den Transvaal te brengen.'

⁶³ Bedoeld is de NZAV.

⁶⁴ Hier begint het gedeelte van de brief, afgedrukt in *De Hope* van 20 februari 1883.

⁶⁵ Deze tussenzin dient als volgt gelezen te worden: – de beschouwingen aan deze zijde van den oceaan en aan gene loopen uiteen over het feit zelf, waarop ik wijs – .

⁶⁶ In de eerste helft van de zeventiende eeuw de naam van het huidige Manhattan in New York.

⁶⁷ In Hoedemakers dagen heette deze van oorsprong Nederlandse kerk Reformed Church in America (RCA).

hetgeen Holland tot het *Holland* der xvi^{de} en xvii^{de} eeuw heeft gemaakt, niet *behoeft* te vervreemden, evenmin als men dit in den Transvaal heeft gedaan, blijft, evenwel, de mogelijkheid van nauwer aaneensluiting en wederzijdsche inwerking mogelijk, die *ons* aan deze, u aan gene zijde van den oceaan ten waarachtigen zegen kan zijn. Dit heb ik onder u zoo diep gevoeld en het is eene der beste vruchten van mijn kort verkeer ten uwen geweest. *Geest-verwantschap*, m.a.w., niet slechts in den algemeenen zin, waarin wij broeders heeten, allen, die één zelfde dierbaar geloof met ons ontvingen, in welke huid zij ook steken en welken naam zij ook dragen, maar in dien dieperen zin, waarin hetgeen *wij ook als natie naar Gods bestel eigenaardigs hebben*, een band vormt, die ons nauwer aan elkander snoert dan wij aan alle anderen verbonden zijn; in den zin, n.l., die ons 'besef van nationaliteit' volkomen bevredigt.

Toen⁷⁶ Hiskia zijne renboden door het rijk der tien stammen zond, om het volk de uitnodiging tot het Paaschfeest te brengen, zat koning Hosea daar nog op den troon.⁷⁷ Van politieke samensmelting was nog geen spraak, en toch gevoelden allen, die Gods verbond en woorden als hun schatten gadesloegen,⁷⁸ zich waarlijk één.

Of deze eenheid nog niet op maatschappelijk en staatkundig terrein eene uitdrukking zou hebben gezocht en gevonden, is weder eene andere vraag, die niet ontkennend kan worden beantwoord, maar hier niets ter zake doet.

Ten slotte is het ook *dit* element geweest, dat zich in de eenvoudige, sobere, maar onverzettelijke Transvalers uitsprak en toen tot het hart van Neerlands volk heeft gesproken.

En als ik aan mijne vrienden verhaal van hetgeen ik in uw godsdienstig en kerkelijk leven heb opgemerkt, dan ontmoet ik belangstellende blikken met de vraag, die ingewikkeld in allerlei andere vragen, wordt opgeworpen, 'of *dat* element voor ondergang be-waard blijft, dat ons met u één maakt.'

Wat ik daarop te zeggen heb, doet me nu minder ter zake. Maar *dit* mag ik toch niet verzwijgen, dat het antwoord niet *alle* Hollanders in dezelfde rubriek plaatst. Het verschil hangt niet aan de *taal*, die zij bezigen, aan de *vormen* waaraan zij verkleefd zijn, maar aan den *geest*, die hen bezielt. En vergun mij nu, om dezen langen brief ten einde te brengen, zelfs op het gevaar af, dat men mij onbescheiden vinde, uittespreken wat ten dezen in mijn hart is.

Amerikaansch moet gij worden. Er helpt niets aan. Hoe eer dus, des te beter, indien de overgang slechts kan plaats hebben met behoud van wat u en ons dierbaar is, omdat het tot het *wezen* van onze nationaliteit behoort.

Maar *kunt* gij Amerikaansch worden, zonder zoo geheel onder

den invloed van den Amerikaanschen geest te geraken, dien wij hier gewoon zijn (aan het kerkgenootschap van dien naam wordt van zelfs alleen als volkomen uitdrukking daar van gedacht) *den geest van het methodisme te noemen*? Zeer zeker *niet*: indien geen gezond, veerkrachtig, zelfstandig kerkelijk, gereformeerd leven onder u is. Daartoe is de kerkelijke maatschappij, in wier midden gij verkeert met hare kerkgebouwen en liederen, hunne zondagscholen en vereenigingen u te machtig.

De reactie, die niets kan doen dan *tegenhouden*, of liever *tegenstribbelen* redt niet, levert slechts een bewijs van machteloosheid. Wie niet mede wil, wordt – als de stroom maar sterk genoeg wordt – medegesleept, of – wat ook al niet verkieslijk is – blijkt gelijk de huisvrouw van Lot alleen op de vlakte achter.⁷⁹

Gezond, gereformeerd leven zou, m. i., het Hollandsch element in Amerika kunnen redden voor het gevaar van vervloeiing. Daardoor zou tevens uwe kerk⁸⁰ in het westen, staande *in* niet *buiten* den bodem van het Amerikaansche volksleven gelijke eene plant zijn, die uit dien bodem opneemt wat haar leven voedt, en ofschoon in den loop van geslachten wel gewijzigd, en geacclimatiseerd, toch *diezelfde* plant blijft, wier soort en familie onmiddellijk door den plantenkundige kan worden aangeduid.

Het heeft mij gesmart, hier en daar in aanraking te komen met Hollanders, die zich in nevenkerken, wier oorsprong en karakter, om het minste te zeggen, niet de onze is, hebben verloren. Dat was een veeg teeken. Maar dat gold slechts *individueën*. De boom kan blijven bestaan, al verliest hij hier en daar een blad, eene twijf of zelfs een tak.

Het heeft mij nog meer gesmart *en* in het westen *en*, meer dan mij lief was, ook in het oosten, te bespeuren dat sommige mannen van invloed, idealen hadden overgenomen, denkbeelden hadden ingezogen, ten aanzien van 'vooruitgang', 'kerkelijke verdraagzaamheid', 'essentieele en niet essentieele waarheden', enz., enz., die met wiskundige zekerheid niet meer *de enkelen* alleen buiten de kerk, maar – vergeef de schijnbare paradox – *de kerk* buiten de KERK zullen plaatsen, en ten laatste op het verlies niet alleen van de distinctieve Gereformeerde Kerk onder de Hollanders in het westen maar even zeer onder de Amerikanen in het Oosten zal te staan komen.⁸¹

'Menschenkind', zegt de Heere tot Ezechiël, 'wat is het hout van den wijnstok, meer dan eenig ander hout',⁸² enz., enz. Israëls eenige beteekenis lag m.a.w. eenig en alleen in zijne goddelijke roeping. 'Vermenigvuldigde hij zich, gelijk Ephraïm met de volken, dan verloor hij zijn God, maar met zijn God, ook *zichzelven*'.⁸³ Daarmede *verviel* immers de reden van zijn *afzonderlijk bestaan*. Hij was NIETS meer, omdat hij IETS ANDERS wou wezen.

De Hope werd hoofdzakelijk gelezen in de westelijke, grotendeels nog Nederlandstalige, tak van dit kerkgenootschap.

⁶⁸ Hoedemakers doelt op de Nederlanders die sinds 1846 naar de Verenigde Staten trokken.

⁶⁹ Diedrich Knickerbocker was een figuur die de Amerikaanse schrijver Washington Irving bedacht als auteur van zijn *A History of New-York from the Beginning of the World to the End of the Dutch Dynasty*, by Diedrich Knickerbocker (Philadelphia: Inskeep & Bradford, 1809). Knickerbocker, in het boek een Nederlands historicus, werd de bijnaam voor de afstammelingen van de Nederlandse gemeenschap in New York en van New Yorkers in het algemeen.

⁷⁰ Van 20 tot 23 september 1882 verbleef Hoedemaker in New York, onder meer om er een predikantenconferentie bij te wonen.

⁷¹ Washington Irving (1783–1859) was een Amerikaanse schrijver en historicus. Hij werd beroemd door de Knickerbocker-figuur, die hij opvoerde als Nederlands historicus die de geschiedenis van New York schreef, en door zijn korte verhalen 'The Legend of Sleepy Hollow' and 'Rip Van Winkle'.

⁷² Omstreeks 1880 kwam een nieuwe emigratiegolf op gang, die, mede dankzij de dalende reiskosten, ook onbemiddelde Nederlanders naar de Verenigde Staten bracht.

⁷³ Vanuit het toenmalige Nieuw Amsterdam trokken Nederlanders verder en vestigden zich in de vallei van de Hudson.

⁷⁴ Yankee's verwijst naar de inwoners van New England, of van de Verenigde Staten als geheel. Het woord is vermoedelijk ontleend aan de voornamen Jan en Kees, die de Engelsen in de zeventiende eeuw, levend in en rondom de Nederlandse kolonie in het huidige New York City, verbasterden.

⁷⁵ Hoedemaker doelde op de wereldtentoonstelling die van 1 mei tot 1 oktober 1883 in op het huidige Museumplein te Amsterdam plaats vond. Deze Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling werd gehouden om de koloniale handel en rijkdommen te presenteren en trok een miljoen bezoekers. Zie voor het artistieke beeld dat Amerikanen in deze periode van Nederland hadden: Annette Stott, *Hollandgekte. De onbekende Nederlandse periode in de Amerikaanse kunst en cultuur* (Amsterdam: Olifant Pers, 1998).

⁷⁶ Hier begint het gedeelte van de brief, afgedrukt in *De Hope* van 27 februari 1883.

⁷⁷ 2 Kron. 30.

⁷⁸ 'Die Gods verbond en woorden als hun schatten gadesloegen' is een bijna letterlijke aanhaling uit Ps. 25: 5 in de berijming van 1773.

⁷⁹ Genesis 19:26: 'En zijn

In andere afmetingen geldt ditzelfde ook voor volken en kerken.

Indien de denkebeelden, ten aanzien van onze geschiedenis en theologie, *juist* zijn, die ik enkele mannen in Amerika, die, hetzij met het methodisme, hetzij met de valsche filosofie boeierden, heb hooren uitspreken, dan verklaar ik plechtig, gesteld ik bevond mij in Amerika, geen oogenblik te zullen bezinnen en mij veeleer bij een van de jeugdige kerken van dat land te zullen aansluiten, die de toekomst hebben, *voor zoover zij uit den Amerikaanschen geest zijn geboren*, liever dan mij op te sluiten in eene kerkelijke gemeenschap als de Dutch Ref. Church⁸⁴ die als in dat geval eene bloote, misschien sierlijke, maar vrij nuttelooze versteening zou zijn geworden.

Maar zij zijn NIET *juist*. Die Dutch Reformed Church had en heeft eene roeping in en voor Amerika en de Hollandsche zusterkerk in het westen had en heeft eene roeping voor *haar*.

Of zie die roeping kan en wil en zal vervullen, is eene andere quaestie van hoogst teederen aard.

In welk verband de tegenwoordig vrijmetselaars-beweging⁸⁵ tot haar staat, durf ik niet zonder meer uitvoerige uiteenzetting mijner gedachten, en kan ik bijgevolg niet in dezen brief zeggen. Dit hangt o.a., weer samen met de vraag of de vrijmetselarij een *voorbijgaand* ziekteverschijnsel in het Amerikaansche volksleven, dan wel een *teeken van ontbinding* is.

Zeker is het, evenwel, dat die roeping niet zal worden vervuld, tenzij men zich harer *bewust worde*, tenzij men ophoude *zichzelven weg te werpen*, tenzij er *kennis* zij van wat men IS en HEEFT en beseft, dat men de drager is van een schat, waardoor men in engeren en steeds wijderen kring eindelijk het gansche volk kan verrijken.

Op dit beding, geloof ik, dat Hope College en Seminarie, vooral de theologie, die van uit dit hart door het geheele lichaam van de kerk in het westen kan worden gedragen, nog eene taak heeft van gewicht, en dat het oosten, altijd weder *onder dit beding*, indien het dit begreep haar niet als *aalmoes*, maar uit *zelfbehoud* aan het westen zou geven.⁸⁶

Zonder dit beding verandert de geheele zaak van gedaante.

'Wees uzelf, zei ik tot iemand;

Maar hij kon niet, hij was *niemand*'⁸⁷

is een der scherpe puntachtjes van De Genestet,⁸⁸ dat volkomen mijne bedoeling wedergeeft. Ons recht op een afzonderlijk bestaan hebben wij eerst te bewijzen door iets te *zijn*, en dat wij iets zijn *kunnen*, daarvan ligt de voorloopige belofte in het feit dat wij iets zijn *willen*.

'Les attractions sont proportionnées aux destinées.'⁸⁹

‘Wat ons van nature aantrekt, beantwoordt aan onze bestemming.’

Maar nu zal ik u dan ook niet langer ophouden. Laat mij met iets zeer prosa-isch eindigen.

Een volk leeft in zijne letterkunde, en wordt daaruit gekend. Wil men Hollandsch zijn in den bovenbedoelden zin van het woord, dan moet dit ook door lectuur geschieden; door lectuur, n.l., niet alleen van de veelal methodistisch gekleurde, zoo stichtelijk overigens ook nieuwere literatuur, maar vooral van die werken, waardoor het nationaal besef wordt gevoed.

De algemeene klacht is, dat deze boeken in Amerika zoo duur zijn.⁹⁰

Dat is jammer.

Als wij op de noodzakelijkheid zien om al ware het alleen ten einde de gewenschte bekendheid met het onverbasterde Hollandsch te verkrijgen of te bewaren, dan zeggen wij: o! dat de kinderen de honderden boeken in handen kregen, die hun, b.v., in onze zondagsschool-bibliotheken belang zouden inboezemen.

O! dat de jongelingen en jonge dochters den doop van diezelfde methodistische werken maar vast ontvingen.

Als de predikanten, als de mannen en vaders in Christus zich voorshands met vaster spijs⁹¹ voeden, dan komt, in het eind, alles terecht.

Maar hoe daartoe te geraken?

Te Rochester⁹² bezit de *Hollandsche gemeente*⁹³ eene bibliotheek. Dat is eene schitterende gedachte.

Waarom alleen te Rochester; waarom niet in *iedere* gemeente? Aanzien doet gedenken, verandering van spijs eten. Waarom niet in de zondagsscholen?

Voor f50 kan men zich, indien men den rechten weg slechts inslaat, reeds eene belangrijke hoeveelheid werken verschaffen.

De inkomende rechten, die het vrije Amerika heft op intellectuele goederen, zijn zoo hoog, dat zij werken uit het buitenland duur maken. Indien ik iets te zeggen had, zou ik moeite doen ze voor werken in vreemde talen op te heffen. De schatkist zou er niet te veel onder lijden. Maar zolang die rechten er zijn, is het toch goed te weten, dat zij ten deele even zwaar zijn op eene kleine als op eene grootere bezinging. Het ligt dus voor de hand, dat men zich moet combineeren of althans boeken in groote partijen moet laten aanvoeren. Dit kan van zelfs door de uitnemend actieve boekhandelaars ten uwent geschieden tegen eene belangrijke vermindering, die zij in dit geval kunnen toestaan of rechtstreeks uit Nederland met aanvraag van boekverkoopers rabat.⁹⁴ Ik ben gaarne tot medewerking en inlichting bereid.⁹⁵

Het hooger belang is dezen zoo groot, dat handelsbelang daar-

huisvrouw zag om van achter hem; en zij werd een zoutpilaar.’

⁹⁰ Bedoeld is de westelijke, sterk Nederlandse tak van de RCA.

⁹¹ Zie voor deze ontwikkeling: Firth Haring Fabend, *Zion on the Hudson. Dutch in New Jersey in the Age of Revivals* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2000).

⁹² Ezechiël 15:2.

⁹³ Vgl. Hos. 7:8.

⁹⁴ Bedoeld is de RCA.

⁹⁵ Het lidmaatschap van de vrijmetselarij kwam omstreeks 1880 in opspraak binnen de RCA, omdat met name de kerken in het westen dit onverenigbaar achtten met het kerklidmaatschap en wensten dat de synode hiertegen zou optreden.

⁹⁶ In 1877 had de algemene synode van de RCA het seminarie – de theologische opleiding aan Hope College, bestemd voor de westelijke kerken – gestaakt wegens gebrek aan financiële middelen, zodat alleen New Brunswick Theological Seminary, vanouds de opleiding van de oostelijke kerken in de RCA, overbleef als opleiding van dit kerkgenootschap. *De Hope* ijverde – met steun dus van Hoedemaker – voor heropening van de westelijke opleiding die in 1884 werd gerealiseerd. Zie: Dennis N. Voskuil, ‘The Vexed Question: Hope College and

Theological Education in the West, in: Jacob E. Nyenhuis (ed.), *A Goodly Heritage. Essays in honor of the Reverend Dr. Elton J. Bruins* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 2007) 341-370.

⁸⁷ P.A. de Genestet, 'Individuele dualiteit II', in: *Dichtwerken* II (Amsterdam: Gebroeders Kraay, 1860) 272.

⁸⁸ Petrus Augustus de Genestet (1829-1861) was remonstrants predikant (1852-1859) en dichter.

⁸⁹ Typering van de opvattingen van de Franse utopisch socialist Charles Fourier. De uitdrukking 'Les attractions sont proportionnelles aux destinées' prijkt op zijn graf-tombe op de begraafplaats Montmartre te Parijs en is een aanhaling uit zijn werk. Zie: Charles Fourier, *Théorie de l'unité universelle*, in: *Oeuvres complètes* III (Paris: Anthropos, 1971) 344.

⁹⁰ Tussen 1864 en 1890 hief de Verenigde Staten een importbelasting op buitenlandse boeken, brochures en tijdschriften van 25 procent. See: Hendrik Edelman, *The Dutch Language Press in America. Two centuries of printing, publishing and book selling* (Nieuwkoop: De Graaf, 1986) 9-10.

⁹¹ Vgl. 1 Cor. 3:2 en Hebr. 5:14.

⁹² In de staat New York.

⁹³ Bedoeld is de in 1852 gestichte Reformed Church in Rochester, NY.

door in de schaduw wordt gesteld. Alleen lette men op dit feit, dat enkele exemplaren misschien niet goedkoper kunnen worden gegeven, terwijl bij partijen de onkosten aanzienlijk worden gereduceerd.

Hoogachtend met heilbede en groete,
Uw dw.

Ph.J. Hoedemaker.

Amsterdam.

Brief 2. Breukelen, januari 1884.

Geachte heer en vriend!⁹⁶

Onlangs schreef ik, in antwoord op eene vereerende uitnoodiging,⁹⁷ om eene reeks van opstellen in een Engelsch tijdschrift te geven, dat men zeer verkeerd deed mij te vragen, omdat ik feitelijk een vreemdeling in mijn eigen land en kring was geworden, en meer in de boeken, dan in den toestand van het oogenblik leefde.

Ware dit niet het geval geweest, ik zou ook u veel vroeger hebben geschreven.

Sedert 1 mei, 1883, woon ik op een klein buitengoed,⁹⁸ aan de oevers van de kalme, vaderlandsche Vecht.⁹⁹ Als kind placht ik, in Amerika, de voorstelling van deze bekoorlijke streek in het geheugen terug te roepen, die steeds een zeker heimwee deed ontstaan naar de werkelijkheid; en ik heb niet gerust voordat ik hier, althans voor een tijd, het warren en woelen van de groote wereld, als uit de verte kan aanzien. In het voorbijgaan gezegd, men heeft hier soms een gevoel, als ware men uit het drukke leven der 19de eeuw verplaatst, onder het zwaar geboomte van een kloostertuin met juist genoeg van de eerwaardige ruïne van het klooster voorhanden, om te kunnen denken, hoe langzaam en gelijkmatig de tijd, daarbinnen, moet zijn voortgegaan.

Wel is waar, wij hebben ook een bootje op de Vecht, om onze rust met zijn onbescheiden stoomfluit te storen; ai! en sleepboten ook, die de turfschepen en houtvlotten, met heel veel drukte voorbij onze ramen brengen, maar in den regel ziet men alleen de trek- of dorpsschuiten met hunne schilderachtige lading en huiselijke tafereeltjes.¹⁰⁰

Drie dagen, iedere week, geef ik mijne colleges te Amsterdam, en keer dan terug met de gestereotypeerde uitdrukking: 'Wat ben ik toch blij, dat we maar buiten gebleven zijn. Het is een herrie in die stad!'¹⁰¹

Gij vermoedt, evenwel, dat ik, op mijn leeftijd, toch nog niet oud genoeg ben om, als een gepensioneerd krijgsman, buiten het kader van het leger te staan en met een vischhengel en eene lange pijp te rentenieren, terwijl zijne kameraden in het kamp of op marsch zijn.

Mijne afzondering heeft dus nog eene andere aanleiding.

Welnu, ik wil wel bekennen, dat ik geen behagen schep in onzen kerkelijken strijd, in zijne tegenwoordige phase; en wie niet mede wil, en niet tegen mag, of kan, of wil werken, heeft geene keuze, dan zich met groot verlof terug te trekken. *Ergo*, zit ik het liefst hier te Breukelen. Mijn tegenzin in 't opzien tegen het leveren van beschouwingen over den toestand van het oogenblik, is dan ook verklaarbaar uit het besef, dat men zijn eigen wapenbroeders zou moeten afvallen.

Of ik het dan met hunne grondbeginselen niet eens ben?

In de Middellandsche Zee heeft men twee stroomingen, die in tegenovergestelde richting, maar op een verschillend peil gaan, zoodat zij elkander niet raken. Het bootje, dat losgeraakt is van zijne ketting, wordt door den stroom naar de zijde van Gibraltar getrokken en de visschersschuit, die, topzwaar geworden, met de kiel boven drijft, maar met haar mast en touwwerk den lageren stroom raakt, beweegt zich langzaam naar den kant van Palestina. Welnu, zoo gaat het mij, tegenwoordig. In één vaarwater met mijne geestverwanten, moet ik tegen hen ingaan, maar uitsluitend, omdat ik een anderen stroom heb gevat, waarom ik, om het beeld vol te houden, prefereer voor anker te gaan liggen.

In tweeërlei opzicht is er een belangrijke vooruitgang in den kerkelijken toestand ten onzent. Vroeger was men anti modern, maar had zelf geen vasten grond onder de voeten, omdat ook de besten de formuleren,¹⁰² het accoord van kerkelijke gemeenschap, alleen aannamen 'in geest en hoofdzaak', dus het quatenus van de synode.¹⁰³ Te vergeefs matte men zich dan ook af, een objectieven maatstaf te zoeken, waarnaar 'hoofdzaak' en 'bijzaak' te onderscheiden waren.

Thans is men in den kring der gereformeerden tot het quia¹⁰⁴ teruggekeerd.

Vroeger fulmineerde men tegen de synode, omdat zij de moderen de hand boven het hoofd hield. Het ideaal was: eene orthodoxe synode te krijgen. Thans begint men, ofschoon in nog engeren kring en zeer langzaam, in te zien, dat de geheele organisatie die eene hoogere macht in de kerk stelt, dan die van opziener der gemeente, onbijbelsch en ontzettig is.-

Bijgevolg dat er geen hoop is op kerkherstel, zoolang 'de hoogere besturen' niet zijn opgeruimd om vervangen te worden door eene vertegenwoordiging van de geheele kerk in den steeds wijderen

⁹⁴ Rabat is een korting op de oorspronkelijke prijs met een bepaald percentage, in het geval van boeken destijds soms oplopend tot twintig procent of meer.

⁹⁵ Hoedemaker was op de hoogte van het boekverkopervak. De bekende boekhandelaar H. Höveker te Amsterdam was gehuwd met de halfzus van zijn vader en op aanraden van Höveker was Hoedemakers vader ook een boekhandel begonnen, die hij in Utrecht tot bloei had gebracht. Zie: Scheers, *Hoedemaker*, 6.

⁹⁶ Geplaatst in *De Hope*, XVIII, nr. 18, 4 maart 1884, onder het kopje 'Particuliere correspondentie'.

⁹⁷ Het tijdschrift betrof vermoedelijk *The Christian Intelligencer*; zie noot 113.

⁹⁸ Woonplaats niet getraceerd in het bevolkingsregister van Breukelen.

⁹⁹ In zijn brief aan de curatoren van de Vrije Universiteit, d.d. 10 april 1883, gaf hij als reden voor de verhuizing op dat het leven in Amsterdam te duur, vooral nu hij de verdere opvoeding van zijn oudste zoon in Duitsland moest bekostigen. Zie: Vree, "Onvermijdelijk was zeker isolement...", 62.

¹⁰⁰ De Vecht (onderdeel van de Keulse Vaart, de in 1825 geopende verbinding tussen Amsterdam en de Lek) was tot de opening van het Merwedekanaal in 1892 de belangrijkste vaarroute van Amsterdam naar het Duitse

achterland.

¹⁰¹ Hoedemaker reisde tussen Amsterdam en Breukelen met de Nederlandsche Rhijnspoormaatschappij, die in 1843 een station opende te Breukelen.

¹⁰² Bedoeld zijn de Drie Formulieren van Enigheid, aangenomen door de synode van Dordrecht, 18618-1619: de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelbergse catechismus en de Dordtse leerregels.

¹⁰³ De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk liet ruimte om in de in 1816 ingevoerde proponentenbelofte – volgens welke de proponenten ‘de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomen Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven’ – het woord ‘overeenkomstig’ op te vatten als: voor zo ver (quatenus). De orthodoxe stroming in de Hervormde Kerk stond een interpretatie voor die inhield dat met ‘overeenkomstig’ bedoeld werd: omdat (quia).

¹⁰⁴ Zie vorige noot.

¹⁰⁵ IJver.

¹⁰⁶ Op 24 februari 1883 ondertekenden 37 Amsterdamse hervormde ouderlingen de Drie Formulieren van Enigheid. Deze ondertekening door een gereformeerde kern van kerkenraadsleden diende als basis voor een beoogde gereformeerde kerk in herstelde vorm. Kuyper

kring van locale gemeente, classis, provincie- en nationale synode.

Sedert tien jaar weiger ik in een hooger bestuur te zitten of er voor te stemmen. Daarom verheugt het mij te meer, dat de oogen voor deze dingen gaandeweg opengaan.

Maar nu komt het punt van verschil.

Onze geestverwanten hebben het ongeluk de groote meerderheid te hebben in den kerkeraad te Amsterdam. Daaruit volgt de reformatie, naar gereformeerde beginselen, voor zover het *synodaal verband* dit toelaat. Maar juist, omdat men niet geheel vrij is, is men voortdurend met zichzelf in strijd, werpt men zich met prijsenswaardige zêle¹⁰⁵ op nietigheden, waarin dan ‘de getrouwheid’ moet uitkomen, en, wat erger is, beijvert men zich alle halfslachtige orthodoxen door gereformeerden te doen vervangen zonder dat deze nieuw benoemden zich, door hun beginsel verhinderd, zoo goed voeren kunnen, als hunne voorgangers dit hebben gedaan. Dat dit eene pijnlijke, hatelijke, teleurstellende werkzaamheid is, behoeft ik u niet te zeggen. De totaal toestand verandert er niet door. Het is, als wierp en metselde men stenen in een moeras, als zocht men hier en daar een onoogelijke plek, in een krank lichaam, te genezen.

Bleef het hierbij, dan was het nog niet zoo bedenkelijk. Maar nu gaat de enkele gemeente ook doen wat der kerke is, b.v., de drie formulieren ten grondslag leggen, in enkele opzichten. Er wordt, o.a., eene bepaling gemaakt, dat geen predikant voortaan zal worden beroepen, die ze niet onderteekent.¹⁰⁶ Er wordt reeds hier en daar uitgesproken, dat de jongelieden van de Vrije Universiteit, als het niet anders kan, door den kerkerraad, die ze beroept, moeten worden geordend, enz., enz.

In deze dingen, nu, kan ik mij niet vinden. Liever geene dan eene ontijdige oplossing. Met name, in de laatstgenoemde gevallen, gaat het om een soortgelijk beginsel als de Verenigde Staten tegenover de zuidelijken hebben gehandhaafd, toen zij te kennen gaven, dat een enkele staat niet het recht had uit den statenbond te treden.¹⁰⁷ De eenheid der kerk is, m.i., onafhankelijk van de synodale organisatie, maar toch eene wezenlijke, door God gemaakte, onvervreemdbare eenheid.

Eerlang hoop ik mij over deze dingen eens in een brochure uit te spreken.¹⁰⁸ Eene zaak staat, evenwel, vast, en daarom kunnen wij wel een tijdlang de ontwikkeling afwachten: welke verkeerde gevolgen deze methode van werken, m.i., heeft, de consequente toepassing daarvan wordt door zooveel belemmerd, dat er geen oogenblikkelijk gevaar voor de eenheid van onze kerk bestaat. Indien de zuivere beginselen maar doorwerken en de broeders zich maar doodwerken, komt wellicht de tijd, waarin de Heere God zelf de verlossing geeft. Er zijn ook gunstige teekenen, in deze richting.

Dat de beginselen doorwerken is vooral op staatkundig terrein merkbaar. De tijd is voorbij, waarin wij slechts een paar vertegenwoordigers hadden in de Tweede Kamer.¹⁰⁹ Wij waren mooi bevreesd, dat de anti-liberale partij reeds dit jaar aan de regeering zou komen.¹¹⁰

Wij zijn nog niet gereed. Maar ofschoon een deel der afgescheidenen,¹¹¹ niet met de beste bedoelingen ten opzichte van de hervormde broeders, door hun zelfstandig optreden,¹¹² eene voor de liberalen gewenschte afleiding gaven, *dit* is zeker, wij gaan vooruit.

Geen week gaat voorbij, of men leest van de stichting eener christelijke school. Het aantal onzer studenten aan de Vrije Universiteit is het laatste jaar verdubbeld.¹¹³

Een van onze knapste volksvertegenwoordigers, De Savornin Lohman,¹¹⁴ heeft juist de benoeming tot professor in het recht aangenomen. Er is, in één woord, progres.

Mijn brief wordt te lang; anders zou ik u gaarne eens iets mededeelen omtrent den zendings-arbeid van onze kerk in de 17de eeuw, waarvan wij tot hertoe weinig of niets hadden vermoed.¹¹⁵ Op dit oogenblik houd ik mij, n.l., daarmede meer bezig dan met den kerkelijken strijd. Wellicht is het mij vergund, u later, dienaangaande, iets te berichten...

Den Heere bevolen,

Ph. Hoedemaker

Brief 3. Amsterdam, 4 juli 1887.

Waarde redactie!¹¹⁶

Prof. J.H. Gunning,¹¹⁷ hoogleeraar aan de Stedelijke Universiteit, wees dezer dagen, in een openbaar gemaakt schrijven,¹¹⁸ het correspondentschap voor een blad in Zuid-Afrika, van de hand. Met de reden, die hij hiervoor aangaf, sympathiseer ik ten volle. Zij is dezelfde, die mij na mijn bezoek aan de Ver. Staten heeft bewogen, – zooals ik u, indertijd, ook heb mede gedeeld – geen geregelde correspondentie óf met u, óf met den *Christian Intelligencer*¹¹⁹ te onderhouden.

‘Ik wijk’ schrijft Gunning ‘zoo geheel af, in mijn oordeel over kerkelijke toestanden van de groote meerderheid mijner geestverwanten, dat ik hen en hunne beschouwingen voortdurend zou moeten bestrijden. Dit acht ik, echter, onkiesch. Ik heb geen roeping als aanklager der broeders op de treden, en misgun hun de sympathie niet, die zij hier en daar in het buitenland mochten vinden.’

gaf in verband hiermee een maand later een nieuwe editie van de formulieren uit: *De Drie Formulieren van Eenigheid, met de Kerkorde, gelijk die voor de Gereformeerde Kerken dezer landen zijn vastgesteld in haar laatstgehouden Nationale Synode. Voor kerklijk en huislijk gebruik uitgegeven door Dr. A. Kuyper* (Amsterdam: J.H. Kruyt, 1883). Zie: J. Vree, ‘De drie formulieren van eenigheid: een vondst van Abraham Kuyper’, *Historisch Tijdschrift GKN* 13 (november 2007) 3-17; met afbeelding.

¹⁰⁷ Hoedemaker doelde hier op het strijdpunt dat beslecht werd in de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865).

¹⁰⁸ Vermoedelijk de als manuscript gedrukte brief aan de directeurs van de Vrije Universiteit, gedateerd 16 oktober 1884: Ph.J. Hoedemaker, *Aan heeren directeurs der Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag* (z.p.: z.n., 1884); zie ook Vree, ‘Onvermijdelijk was zeker isolement...’, 70. In 1885 richtte Hoedemaker het tweemaandelijks tijdschrift ‘*Op het Fondament der Apostelen en Profeten. Bijdragen voor kerk en theologie*’ op, waarin hij op de actuele kerkelijke situatie inging. Van het tijdschrift verscheen één jaargang. Tussen 30 juni 1885 en 17 maart 1886 meldde *De Hope* viermaal de verschijning van een aflevering (nrs. 1, 3, 4 en 6).

¹⁰⁹ De Antirevolutionaire

Partij (ARP) groeide bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1881 van 12 naar 15 zetels en bij de verkiezingen van 1883 zelfs naar 19 van de in totaal 86 zetels.

¹¹⁰ De confessionele (katholieken en antirevolutionairen) Tweede Kamerleden waren in de voorgaande jaren snel in aantal toegenomen en er werd mee gerekend dat de liberalen hun dominantie in het parlement zouden verliezen.

¹¹¹ Leden van de Christelijke Gereformeerde Kerk, die ontstond door de Afscheiding van 1834.

¹¹² In 1881 richtte de christelijk-gereformeerde predikant L. Lindeboom uit onvrede over de houding van de ARP, die te zeer het oor naar de hervormden zou laten hangen, de kiezersbond 'Marnix' op. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1881 en 1883 behaalde partij geen zetel, maar onttrok wel kiezers aan de ARP.

¹¹³ De inschrijvingen aan de Vrije Universiteit voor de eerst vier cursusjaren 1880-1881 tot en met 1883-1884 bedroegen respectievelijk 8, 9, 15 en 10 studenten. Zie: *Opgaven betreffende de Vrije Universiteit (...)* (Amsterdam: De Standaard, 1930) 62.

¹¹⁴ Jhr. Alexander Fredrik de Savornin Lohman (1837-1924) was rechter en raadsheer, lid van de Tweede Kamer voor de ARP (o.m. 1879-1890) en aanvaardde in januari 1884 een benoe-

Hieraan heb ik niets toe te voegen. Het is geheel mijn eigen positie en drukt ook geheel mijn eigen stemming uit.

Er bestaat echter geen enkele reden, waarom ik niet zoo beknopt en onpartijdig mogelijk zou mededeelen, waarom ik met de 'doleerende' kerk, en met de tegenwoordige kerkelijke beweging niet medega.¹²⁰ Ik ben dit, dunkt mij, aan velen in de Ver. Staten verplicht en vind hiertoe aanleiding o.a. in de opstellen, die ik van tijd tot tijd in *De Hope* te lezen krijg.¹²¹

Laat mij, echter, van meet af, vaststellen, dat het mijn doel niet is, iemand in Amerika tot mijn gevoelen over te halen. Gij hebt uw strijd, wij den onze. Beiden zullen wij Gode rekenschap hebben te geven. Ik wensch u alleen in staat te stellen, zelf te beoordelen, hoe gewichtig of onbeduidend het verschil b.v. tusschen mij en dr. Kuypers is, en hoeveel of weinig hoop er op toekomstige samenwerking bestaat.

Wanneer ik buitenlandsche bladen in handen krijg, wordt het mij telkens duidelijk, hoe moeilijk het voor u is, een juist oordeel over onze zaken te vellen.

In *De Hope*, die het laatst door mij ontvangen werd b.v., lees ik een uitnemend betoog van prof. Steffens¹²² om aan te toonen, dat 'de doleerende kerken,' niet independentisch of congregationalistisch zijn, en ten onrechte hiervan worden beschuldigd.¹²³

Dat betoog is volkomen juist. De kerken, die zich onder den naam van 'Doleerende Ned. Geref. Kerken' aan onze synodale organisatie onttrekken, zijn geheel ingericht naar eisch der gereformeerde kerkorde, d.i. naar hetzelfde model, waarnaar de Dutch Reformed Church in Amerika gevormd is.

Maar, in geheel Nederland zal niemand dit tegenspreken. Zij, die dr. Kuypers van congregationalisme beschuldigen, bedoelen hiermede iets geheel anders.

Vóór het conflict, dat tot de afzetting leidde,¹²⁴ namen onderscheidene kerkeraden de vrijheid, allerlei plaatselijke verordeningen te maken, die volgens sommigen, de gemeenschap tusschen de kerken verbraken. Zij voerden b.v. de Drie Formulieren weder in, namen geen attestaties aan, tenzij de van elders ingekomenen eerst eene belijdenis aflegden, door den kerkeraad opgesteld, enz., enz. Dit noemden velen, ook ik, congregationalisme.¹²⁵

Het beheer der kerkelijke goederen, was in handen van de plaatselijke kerken.

Aangezien, nu, het Algemeen Reglement van de Herv. Kerk¹²⁶ (art. 11 van de *Constitution*¹²⁷) voorschreef, dat 'allen, die met het bestuur der kerk belast zijn', derhalve én de hooge besturen, én de kerkeraden, 'de leer der kerk moeten handhaven', waren dr. Kuypers en anderen van oordeel, dat de plaatselijke kerken soortgelijke besluiten als boven vermeld, mochten nemen, konden handhaven,

en bij eventueel conflict met de hogere besturen, in het bezit van hunne goederen zouden blijven.

Ik noemde dit, op vele gronden, eene dwaling, voorspelde mislukking en verwachtte de uitkomst, die deze beweging ook werkelijk heeft gehad.

De beschuldiging van congregationalisme slaat dus op den verleden tijd.

Nu doen de doleerenden juist wat ik gewenscht had. dat zij vroeger doen zouden, t.w. tegen de geheele bestuurs-inrichting van onze kerk opkomen. maar dan langs een anderen, d. i., langs den geordenden weg, de gereformeerde kerkregeering herstellen.

Met deze beweging, als zodanig, sympathiseer ik ten volle. Mijn bezwaar geldt thans, hetgeen ik u nu zeggen ga.

In een vroeger nummer van *De Hope* wordt, naar aanleiding van een mijner vlugschriften melding gemaakt van mijne bedenkingen tegen de z.g. 'Congres-beweging',¹²⁸ en, onder meer, gezegd, dat zij volgens mij 'de ambten, die Christus heeft ingesteld, miskent'.¹²⁹

Uit de opheldering, die de welwillende en geachte schrijver¹³⁰ hierbij voegt, blijkt mij al weder, hoe moeilijk het is, op verren afstand, de beteekenis van deze beschuldiging, die voor ons hare bevestiging vindt in het geen wij dagelijks om ons heen zien gebeuren, te vatten.

Dr. Hoedemaker bedoelt, zegt *De Hope*, 'de kerkelijke besturen, enz. enz.'

Juist die 'besturen' bedoel ik *niet*, om de eenvoudige reden, dat Christus ze *niet* heeft ingesteld. Integendeel, ik acht ze onbijbelsch.

Wat ik bedoel is *dit*.

Gij leest in onze nieuwsbladen, en de berichten worden ook ik in *De Hope* overgenomen, dat *de kerken* te Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, enz., 'het synodale juk hebben afgeworpen en tot de kerkorde van 1618 zijn wedergekeerd'.¹³¹

Wat verstaat men hieronder?

In die steden zijn eenige predikanten, kerkeraadsleden, óf, indien dezen niet medegaan, eenvoudige gemeenteleden, ten getale van minstens twintig, die op zich nemen, voor alle medebroeders of leden te handelen.

Zoodra zij verklaard hebben: 'Wij nemen de kerkorde van 1618 aan', zijn allen, die hiermede geen vrede hebben, van hun ambt ontzet. In Rotterdam b.v. zijn twee predikanten,¹³² die met 'de reformatie medegaan', en achttien die dit niet doen, waaronder waarlijk vrome en gereformeerde mannen. Maar deze achttien tellen in de oogen der 'doleerenden' niet verder mede. Zij gaan uit van de veronderstelling, dat zij achttien vacatures hebben, en hebben dan ook reeds beroepen in deze z.g. vacatures uitgebracht.

ming tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit.

¹¹⁵ In de cursus 1883-1884 gaf Hoedemaker aan de Vrije Universiteit ook zendingsgeschiedenis. Zie: Vree, "Onvermijdelijk was zeker isolement...", 67.

¹¹⁶ Geplaatst in *De Hope*, XXI, nr. 40, 3 augustus 1887, onder het kopje 'De strijd in Nederland'.

¹¹⁷ Johannes Hermanus Gunning (1829-1905) was hervormd predikant (1852-1882) en sinds 1882 kerkelijk hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.

¹¹⁸ J.H. Gunning, 'Aan den Zuid-Afrikaanschen correspondent van het "Wageningisch Weekblad"', *Wageningisch Weekblad*, 18 mei 1887. De tekst is opgenomen in J.H. Gunning, *Leven en werken* III.1 (Rotterdam: J.M. Bredée, z.j.) 145-146. Gunning was gevraagd als correspondent voor het in Kaapstad verschijnende periodiek *De Zuid-Afrikaan*.

¹¹⁹ *The Christian Intelligencer* was het Engelstalige weekblad van de RCA, verschijnend sinds 1829.

¹²⁰ In 1886 brak de Doleantie uit, waarbij kerken en gemeenteleden de hervormde bestuursorganisatie verwierpen en zich zelfstandig organiseerden. Kuiper leidde deze beweging.

¹²¹ In *De Hope* verschenen vrijwel wekelijks berichten over de kerkelijke situatie in Nederland.

¹²² Nicolaas Marten Steffens (1839-1912) was predikant in de RCA van de Eerste Gemeente te Holland, en sinds 1884 hoogleraar aan Hope Seminary te Holland, MI, de theologische opleiding van de RCA-gemeenten in het westen van de Verenigde Staten, en redacteur van *De Hope*.

¹²³ In *De Hope*, 1 juni 1887, schreef redacteur N.M. Steffens in reactie op Hoedemakers kerkelijk standpunt over zijn eigen voorkeur voor een vrije kerk.

¹²⁴ Op 4 januari 1886 werden tachtig ambtsdragers van de Hervormde Gemeente te Amsterdam door het classicaal bestuur geschorst, hetgeen daar de aanleiding vormde voor de Doleantie.

¹²⁵ Hoedemakers gebruik van het begrip 'congregationalisme' is niet getraceerd, maar hij bestreed de zaak in 'Het kerkelijk vraagstuk. Advies, in zake de Amsterdamsche lidmaten-kwestie. Met een woord aan de kerkeraden der Ned. Herv. Kerk', *Op het Fondament der Apostelen en Profeten* 1 (1886) 250-313, m.n. 299.

¹²⁶ Het Algemeen Reglement is de in 1816 ingevoerde en in 1851/52 herziene kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk.

¹²⁷ De *Constitution* is een onderdeel van het *Book of Church Order* van de RCA. In artikel 11 ('*Supervision of Licensure and Ordination*') staat: 'We promise

Dit, nu, acht ik bespottelijk en ongereformeerd.

Indien ik zeg, 'gij miskent de ambten', bedoel ik dit en niets anders.

Ik heb vele bezwaren tegen den gang van zaken. Maar niet één hunner zou een oogenblik bestand zijn tegen den drang van mijn hart, om met de broeders mede te werken, zelfs al meende ik, dat zij onverstandig handelen, indien men niet, feitelijk, honderd duizenden van de kerkelijke gemeenschap afsneed, eenvoudig, omdat zij niet, op commando, bereid zijn, de kerkorde van 1618 aan te nemen.

Non tali auxilio.¹³³ Ik begeer de gereformeerde belijdenis, in eene Gereformeerde Kerk, onder eene gereformeerde kerkregering, maar niet op deze wijze.

Indien gij het mij vergunt, wil ik in twee of drie brieven, de zaken van mijn standpunt beschouwen. Ik wensch dezen brief, evenwel, niet te lang te maken, en zal het dus, voor het oogenblik, bij dit voorloopige laten.

Uw dienaar en broeder in Christus,

Ph. Hoedemaker.

Brief 4. Scheveningen, 21 augustus 1887.¹³⁴

Waarde redactie!¹³⁵

De bekende regelen van een onzer dichters:

'In 't verleden ligt het heden,
'In het nu, wat worden zal,'¹³⁶

drukken eene waarheid uit, die ook van toepassing is, op onze kerkelijke toestanden.

Ik zie althans geen kans, mijne meening omtrent de kerkelijke beweging ten onzent uiteen te zetten, zonder even uw aandacht te vestigen op hetgeen in i. de groote, thans onherstelbare fout is geweest van hare leiders in een tijd, die aan de jongste gebeurtenissen voorafging.

Vraag een doleerenden broeder: waarom zoo gewelddadig te werk gegaan; waarom alles zoo op haren en snaren gezet? Waarom die geheime organisatie, die kunstmatige bewerking van het volk? Enz., enz.; hij zal u antwoorden: 'alles is beproefd. Het uiterste is afgewacht. Niets baatte. Het moest tot eene losbarsting komen. De tijd van spreken is voorbij.'

In strijd, nu, met dit gevoelen, aarzel ik geen oogenblik uittespre-

ken, dat niet alleen niet *alles*, maar, feitelijk, nog *niets* was gedaan om het beoogde doel – de reformatie der kerk – te bereiken; en dat de doleerenden alleen de genade der verootmoediging noodig hadden, om dit zelf in te zien en te belijden.

Ik bedoel, van zelf, ‘*niets*’ in een kerkrechterlijk opzicht, ‘*niets*’ in den zin van *niets doelmatig*s.

De breuk tusschen mij en de gereformeerde leiders, die eerst nu openbaar is geworden, dateert eigenlijk van het oogenblik jaren geleden, waarin God mij, naar ik meen te mogen getuigen, duidelijk gaf in te zien, dat men kerk-herstel zoekt op een weg die niet tot het doel leidde.

Een zwaarbeladen stoomboot ploegt het water van ’t meer Michigan. Het vaartuig rolt op hoogst onaangename wijze, helt sterk over, beweegt zich langzaam, en schijnt in zinkenden staat te zijn. Zij is druk in de weer. De lading wordt deels verplaatst, deels overboord geworpen, de passagiers van voren naar achteren, van achteren naar voren verdreven. In één woord, alles wordt gedaan wat naar de meening van den gezagvoerder bij mogelijkheid meer vastheid en gang in de beweging zou kunnen brengen.

Eén is er, evenwel, die dit onbezonnen werk heeft gestaakt... Hij heeft een lek ontdekt, dat het water in de machine-kamer brengt en de vuren uitdooft. Zonderling! men heeft geen oor voor zijne mededeeling, gaat hem uit den weg, totdat men het eindelijk met al het ruimen en werken zoo ver brengt, dat het indringende water door niets meer wordt tegengehouden.

... Zijn de oogen nu, eindelijk, opengestaan? Heeft men nu ook den onvruchtbaren arbeid gestaakt, om alle aandacht aan het lek te wenden, om het te stoppen?

Verre van dien!

Men heeft de stuurstoel bemachtigd, en het gedoemde vaartuig met alle beschikbare middelen, eenvoudig op het strand gezet!

Dit beeld drukt mijne bedoeling uit.

De ware oorzaak van onze kerkelijke ellende lag in de onbijbelsche bestuurs-inrichting, waardoor alle kerkelijke macht nagenoeg aan de classes ontnomen was, eene wezenlijke particuliere, laat staan, eene nationale synode niet kon samenkomen, en de kerk geregeerd werd door op zichzelf staande besturen, naar ongeestelijke reglementen.

Maar dit was het, wat de broeders, óf niet konden, óf niet wilden inzien. Alles zou wel beter gaan, meenden zij, indien zij het bestuur in handen hadden, indien zij, in de plaatselijke kerk, de moderneren slechts tot wijken konden dringen. Dit is het waarop men steeds heeft aangewerkt. Dit is het wat te Amsterdam in de attesten- en in de beheers-kwestie¹³⁷ voor goed vrijdeld is. En, nauwelijks was dit geschied, of men heeft de booten der doleerende kerken uitgezet,

moreover, that as far as we are able, we will, with all our faithfulness, teach and defend both in public and private, the doctrines established in the standards aforesaid.’

¹²⁸ Met de congresbeweging bedoelde Hoedemaker de kerkelijke congressen die in 1887 werden belegd om de Doleantie-beweging organisatorisch en leerstellig in goede banen te leiden. Het vlugschrift van Hoedemaker was *De congresbeweging beoordeeld uit het oogpunt der gereformeerde belijdenis*.

¹²⁹ In *De Hope* van 18 mei 1887 werd het verschil tussen Kuyper en Hoedemaker naar aanleiding van de congres-beweging besproken. Het citaat is niet aangetroffen.

¹³⁰ N.M. Steffens.

¹³¹ Bedoeld is de kerkorde, vastgesteld door de synode van Dordrecht, 1618-1619.

¹³² De predikanten W. Geesink en F. Lion Cachet. Geesink zou in 1890 als opvolger van Hoedemaker optreden als hoogleraar aan de Vrije Universiteit.

¹³³ Non tali auxilio: niet met dergelijke hulp.

¹³⁴ Hoedemaker verbleef gedurende de zomervakantie in Scheveningen.

¹³⁵ Geplaatst in *De Hope*, XXI, nr. 48, 28 september 1887, onder het kopje ‘De reformatie in Nederland’.

¹³⁶ Niet letterlijke aanhaling van W. Bilderdijk, 'Afscheid uitgesproken in de Amsterdamsche afdeeling der 'Hollandsche Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen', den tienden van Louwmaand des jaars 1811.'

¹³⁷ De attestenkwestie begon in 1884 door de verhin-dering door Amsterdamse kerkenraadsleden van de aanneming van leerlingen van moderne predikanten. Deze leerlingen vroegen daarop begin 1885 attesten aan bij de kerkenraad om zich elders te laten aanne-men. Die wilde de kerken-raad alleen afgeven na een verklaring van orthodoxie. De leerlingen gingen daarop in beroep bij de kerkelijke besturen die de kerkenraad gelastten de attesten af te geven voor 8 januari 1886. Na weigering volgde de schorsing van tachtig Am-sterdamse ambtsdragers. De beheerskwestie betrof het beheer van de Amsterdamse kerkelijke goederen. In verband met het aanstaande conflict met de kerke-lijke besturen, besloot de in meerderheid gereformeerde kerkenraad op 14 december 1885 de kerkelijke commis-sie, die met het beheer was belast, nauwer aan deze kerkenraad te binden.

¹³⁸ Algemeen Reglement, art. 9: 'De zorg voor de belangen, zoo van het chris-tendom in het algemeen, als van de hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christe-lijke zeden, de bewaring

en de bestaande kerk, zoveel mogelijk aan den ondergang gewijd.

Vraagt ge mij naar de grondswaling in dit alles? Zij ligt hier. Men heeft alleen gevraagd: hoe krijgen wij de modernen de kerk uit? en niet: hoe moet het in Christus kerk naar Christus' woord toegaan.

Is het nog noodig, een en ander nader toetelichten?

Welnu! Het is u zeker bekend, dat de kerkelijke inrichting waar-op ik boven doelde, in 1816 door Willem I wederrechtelijk in het leven werd geroepen. Van 1816 af hebben de classes, feitelijk, niets anders te doen gehad, dan hunne macht overdragen aan eenige mannen, door hen gekozen, die als bestuurders, dus, in den grond, als bisschoppen optraden.

Deze besturen, nu, hadden o.a. de roeping 'de leer der kerk te handhaven'.¹³⁸

Lange jaren is het dan ook de eisch en de verwachting van de zijde der rechtzinnigen geweest, dat de besturen dit zouden doen. Men had het niet zoozeer tegen deze onbijbelsche besturen als zoodanig, als wel tegen hunne nalatigheid en erger in het vervullen van deze plicht.

In den laatsten tijd is door dr. Kuyper hierin vooral deze veran-dering gebracht, dat hij zeide, 'indien' de 'besturen' weigeren de leer te handhaven, dan moeten de *kerkeraden* het doen.

Alles wat na 1883¹³⁹ gezegd en gedaan is, staat met dit streven in verband. Het moest wel op een conflict uitloopen en, nu het ge-bleken is, dat de staat terecht of te onrecht, de kerkeraden in hun verzet niet steunt, – op nederlaag en mislukking.

Met deze beweging, nu, ben ik niet medegegaan.

Waarom?

Omdat ik overtuigd ben, dat de *besturen* de leer niet *kunnen* handhaven.

Daarin komt voor mij juist hun onbijbelsch karakter uit. Zij *moeten* en *kunnen* niet.

Laat mij slechts éene reden hiervoor geven uit velen.

Een rechter mag niet geven en nemen, maar is geroepen de wet in al hare gestrengheid te handhaven.

Nu zijn de besturen, zoals ik zeide, geroepen 'de leer' te hand-haven. Zij moeten dit, dus, in al hare gestrengheid doen. Het staat hun b.v. niet vrij te onderscheiden tusschen hoofdzaken en bijza-ken, want *zij* hebben geen maatstaf, waarnaar zij bepalen kunnen, wat hoofdzaken zijn.

Verwerpt dr. Kuyper b.v. zooals hij openlijk doet, althans één stuk van de gereformeerde belijdenis (art. 36¹⁴⁰), op het standpunt, waarop de broeders zich geplaatst hebben valt hij onder hetzelfde oordeel als zij, die grover dwaling aankleven.

Nog meer. Niemand mag op dit standpunt zeggen, dat God hem

door zijn Heiligen Geest, nieuwe inzichten in de waarheid heeft gegeven. De besturen moeten *de leer*, d.i. de geheele leer en niets dan de leer handhaven.

Maar, dat is eene dwaasheid.

Daartoe moet men de *kerk* samenbrengen zoals dit in 1618 geschied is, op de Dordtsche synode.

Is dit, echter, juist gezien, dan gelden dezelfde bezwaren ook tegen het streven, om door de kerkeraden te laten geschieden wat de hogere besturen weigeren.

Ja, hiertegen bestaat een nog grooter bezwaar, n.l. dat van willekeur. De kerkeraad kan zijne macht zeer licht misbruiken.

Dit was wat ik bedoelde met de beschuldiging van independentisme.

En, dat dit gevaar niet denkbeeldig was, hebben allerlei kerkerads-bepalingen van de laatste jaren bewezen.

De kerkeraden bezitten inderdaad deze macht, maar alleen, voor zoover zij ondergeschikt zijn aan de classes, de classes aan de synoden.

Men had m.a.w. op de invoering van de gereformeerde kerkregering moeten aandringen.

Dit is nooit geschied.

Door geen enkele gemeente.

Waarom, nu, was en is dit zoo onmisbaar?

Omdat de rechtsgrond van de organisatie van 1816 gewijzigd is.

Koning Willem III¹⁴¹ heeft de kerk in 1852 vrijgelaten in haar bestuur.¹⁴²

Over het onzuivere van deze handeling spreek ik niet. Maar, zooveel is zeker, dat sedert 1852 *alle* gemeenten vrijwillig hebben medegewerkt tot onze bestuursinrichting.

Dat is de strop, waarmede de kerkelijke beweging ten onzent geworgd wordt.

Op *dien* grond heb ik steeds gezegd en zeg ik nog: laat de gemeenten beginnen openlijk te verklaren, dat zij niet langer *vrijwillig* medewerken, om onze besturen in stand te houden.

Had dr. Kuyper zich tevreden gesteld eene machtige beweging in dien zin te verwekken,¹⁴³ meer dan de helft van de kerk zou aan zijne zijde hebben gestaan, de openbare meening zou ongesteund zijn, en een zuivere rechtsgrond zijn verkregen.

Hoe wanhopig, thans, deze poging ook schijne, hierop wensch ik, zodra de wegen hiertoe gebaad zijn, aan te werken.

Maar, wat is nu geschiedt? Ten einde zóover te komen dat de kerkeraden, althans, in de groote steden, volgens de theorie van de zelfstandigheid der plaatselijke kerken, zich tegen de besturen konden verzetten, moesten mannen van een bepaalde soort, gere-

van orde en eendragt, en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het Kerkelijk bestuur belast zijn.'

¹³⁹ In 1883 organiseerde Kuyper een gereformeerde minderheid in de Amsterdamse kerkenraad die zich bond aan de Drie Formulieren van Enigheid en publiceerde hij zijn plan voor kerkherstel, *Tractaat van de reformatie der kerken, aan de zonen der reformatie hier te lande op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden* (Amsterdam 1883).

¹⁴⁰ Kuyper maakte bezwaar tegen de volgende zinsnede uit artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis: dat de overheid tot taak heeft 'om te weren en uit te roeien alle afgoderijen en valsche godsdienst, om het rijk des anti-Christ's te gronde te werpen'. Zie: A. Kuyper, '*Ons program*' (Amsterdam: J.H. Kruyt, 1879) 1137-1167.

¹⁴¹ Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk (1817-1890), prins van Oranje-Nassau, was van 1849 tot zijn dood Koning der Nederlanden.

¹⁴² In 1852 werd het Herzene Algemeen Reglement ingevoerd, dat de zelfstandigheid van de Hervormde Kerk ten opzichte van de overheid verdisconteerde.

¹⁴³ Kuyper heeft getracht zo'n beweging te verwek-

ken. In 1869 werd op zijn initiatief een landelijke bond van kerkenraden opgericht, die kerkherstel op basis van de drie formulieren van enigheid beoogde zonder nieuwe kerkstichting. Deze onderneming verliep echter spoedig. Zie: J. Vree, *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Hilversum: Verloren, 2006) 244vv, 283vv.

¹⁴⁴ Bedoeld is de Doleantie te Amsterdam.

¹⁴⁵ Geplaatst in *De Hope*, xxii, nr. 5, 7 december 1887, onder het kopje 'De 'doleerenden'.

¹⁴⁶ Ph.J. Hoedemaker, *Eéne belijdenis? Eene ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als hoogleraar aan de Vrije Universiteit* (Amsterdam: J.H. Kruyt, 1887).

¹⁴⁷ De redactie van *De Hope* plaatste hier de volgende noot: 'Het spijt ons te moeten melden, dat bij de plaatsing dezes, bedoeld exemplaar ons nog niet is geworden.'

formeerden, kuyperianen zooals men hier zegt, in de kerkeraden worden gebracht, en alle anderen daaruit verwijderd worden. De meerderheid onder commando van hare leiders regeerde, de minderheid had niets te zeggen.

Verwondert gij u nog over de bitterheid die broeders in den jongsten strijd tegenover broeders aan den dag hebben gelegd? Is het noodig in bijzonderheden hieromtrent te treden? Vooral daaraan is de treurige uitkomst van het Amsterdamsche conflict¹⁴⁴ te wijten.

Genoeg.

Dit is het eenige, wat ik over het verleden zal zeggen. Vergun mij in een volgend schrijven mede te deelen, wat het voornaamste bezwaar is wat mij, ofschoon met een verscheurd hart, belet met 'de reformatie' zooals men haar tegenwoordig drijft, mede te gaan, en welke verwachtingen wij hebben voor de toekomst.

Uw dw. broeder in Christus,

Ph. Hoedemaker.

Brief 5. Amsterdam, 9 november 1887.

Geachte redacteur!¹⁴⁵

Indien mijn jonge vlugschrift, 'Eene belijdenis?',¹⁴⁶ u heden toegezonden, in handen van uwe lezers kon komen,¹⁴⁷ zou ik u verzoecken mij te ontslaan van mijne beloften, om mijn hoofdbezwaar tegen 'de DOLEERENDEN' in het kort mede te deelen. Immers, het is moeilijker alles wat tot recht verstand van deze zaak noodig is, in een paar kolommen van een nieuwsblad uiteen te zetten, dan een boekdeel hiermede te vullen.

Toch, zal ik, nu die belofte eenmaal daar ligt, mij zoo goed mogelijk daarvan trachten te kwijten.

Ik doe dit door het stellen van de volgende vraag: *Hebben eenige leden van eene kerkelijke gemeente het recht eene andere kerkorde in te voeren?*

Men zou ook kunnen vragen: *is het enkele leden van eene gemeente geoorloofd dienaren des Woords, opzieners, die, om wat reden dan ook, onder de bestaande kerkorde bijeen, zonder vorm van proces aftezetten?* Dit toch, is volmaakt hetzelfde, anders uitgedrukt.

De doleerenden zeggen 'JA' – ik zeg 'NEEN.'

Zie hier dus het verschil tot zijne meest eenvoudige termen teruggebracht.

Laat mij, alvorens dit 'NEEN' toe te lichten, herinneren, waarin de bestaande kerkorde of kerkregering van de vroegere onderscheiden is.

Sedert 1816 oefenen de classes hunne regeerende macht niet zelf uit, maar benoemen zij deputaten, die zelfstandige bestuurs-colleges vormen. Zoo krijgen wij een classicaal, provinciaal en synodaal *bestuur*. Het laatstgenoemde en hoogste bestuur, waarin alle provinciën vertegenwoordigd zijn, stelt de wetsbepaling vast, die, evenwel, aan de eindstemming van de provinciale besturen onderworpen worden. Deze laatsten hebben m.a.w. het recht van *veto*.

Zooals u bekend is, ben ik met deze inrichting alles behalve ingenomen, acht ik haar in den grond onbijbelsch, geloof ik, dat er geen kerkherstel kan zijn, zonder terugkeer tot de zuivere gereformeerde kerkregeering, en lag het groote verschil tusschen mij en dr. Kuyper, vóór het bekende conflict, juist hierin, dat hij allerlei maatregelen liet nemen door de kerkeraden, waartoe zij onder de vigeerende kerkorde geen recht hadden, terwijl ik allereerst de kerkorde zelve wenschte veranderd te zien.

Noch hij, noch ik, noch iemand in onze kerk is evenwel op de gedachte gekomen, dat de bezwaren tegen de bestaande organisatie het verplichtend maakte met haar te breken.

Dit geschiedt thans door de doleerende kerken.

Het motief van de z.g. 'REFORMATIE' is dus schijnbaar de bestuurs-inrichting van onze kerk – wezenlijk, echter, het inzicht, dat 'de leer' zoo lang die inrichting bestaat, niet kan worden gehandhaafd.

Hierop, ofschoon dit, m.i., zeer bedenkelijk is, wil ik evenwel thans niet den nadruk leggen.

Ik betwist den doleerenden, echter, het recht, dat zij zich aanmatigen, om haar, al zijn slechts twintig leden in eene gemeente hiertoe bereid, dood eenvoudig op zijde te zetten.

1) Op zedelijken grond.

De zaak is onvoorbereid. Men heeft nooit op verandering in meer normalen weg, aangedrongen.¹⁴⁸ Niet éene gemeente b.v. heeft den eisch gesteld: geeft ons de gereformeerde kerkregeering terug! De kwestie is nooit op eenige classicale vergadering aan de orde geweest.

2) Op juridischen grond.

In 1852 is de Nederlandsche Hervormde Kerk vrij, zonder inmenging van de overheid, zichzelf te besturen.

Niet alleen hebben de gemeenten vanaf 1852 dus den bestaanden staat van zaken gehandhaafd, maar zelfs medegewerkt een beteren rechtsgrond daaraan te geven, dan tot hiertoe bestond, door de invoering van het algemeen stemrecht (de z.g. kiescolleges) waarvoor dr. Kuyper tot op de laatste jaren geijverd heeft.

3) Op kerkrechtelijken grond.

Enkele gemeenteleden verklaren dood eenvoudig de bestaande inrichting voor afgeschaft. De gemeente is niet geraadpleegd. Haar

¹⁴⁸ Dit is niet geheel juist. In 1848 hebben G. Groen van Prinsterer en anderen met een aan koning en synode gericht manifest tevergeefs getracht het kerkbestuur en de grondslag van de Hervormde Kerk terug te voeren naar de situatie voor 1816. Zie: Roel Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven'. Mr. G. Groen van Prinsterer (1901-1876) (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2001) 123-124.

heeft men niet in de zaak gekend. Zij leest alleen in de courant, dat 'de reformatie' is ter hand genomen.

Een gevolg hiervan is, dat zij, die hierin niet bewilligen, feitelijk (altijd volgens de theorie der doleerenden) buiten de kerk worden gezet, indien zij opzieners zijn van hunne bediening worden beroofd, en hun recht op de bezittingen van de kerk verbeuren.

Dat in iedere gemeente een groepje malcontenten, soms van zeer verdacht allooi te vinden is, die 'de reformatie' ter hand nemen, maakt de zaak niet beter.

Dat hierdoor bijna overal de kerken in handen van de modernen en ethischen¹⁴⁹ worden gespeeld, is ook geen geringe zaak.

Maar het bedenkelijkste van het geval is, dat, ten *allen tijde, overal*, door *ieder*, die reden heeft of meent te hebben, iets in de kerk of in hare verordeningen af te keuren, op deze goedkope manier de scheuring kan worden bewerkt onder den weidschen naam van 'REFORMATIE'.

4) Op dogmatischen grond.

Volgens de leer en de practijk der vaderen moet men zich afscheiden van eene kerk wier leer, of beter gezegd, wier belijdenis vervalscht is.

Dit geval bestaat hier niet. De belijdenis der Ned. Herv. Kerk is zuiver. Zij wordt alleen niet *gehandhaafd*.

Nu ligt de fout van de geheele kerkelijke beweging ten onzent hierin, dat men deze handhaving van de besturen heeft geëischt, terwijl men door Gods Woord zelf daartoe geroepen was.

Had men dit erkend, dit ingezien, was dit werkelijk, tot schuld geworden, dan had men eenvoudig moeten beginnen met de toepassing van de kerkelijke tucht, volgens de instelling van Christus, en wèl op de moderne *leeraars*. Men had zich hiervoor, des noods, afzetting moeten getroosten. Maar, de beweging zou hebben doorgewerkt; want men zou het geweten van de kerk mede hebben gehad.

Ieder, die evenwel één voet zet op deze lijn, gevoelt onmiddellijk, dar de bestuurs-inrichting aan de zuivere oefeningen van tucht in den weg staat. De opzieners van de plaatselijke kerk moeten onder de classis, de classes onder de synoden staan.

Om daartoe te komen moet de publieke opinie worden bewerkt.

Nu is het diep te betreuren, dat juist die publieke opinie, én, deels niet bearbeid, én, deels is vervreemd van de gereformeerden. Het laatste door allerlei willekeurige ongereformeerde handelingen door hen gepleegd: b.v. het afschaffen van de gezangen, niet eens bij kerkeraadbesluit, maar door leeraars, geheel individueel; het niet erkennen van de attestaties uit andere gemeenten, zonder dat zij, die van elders overkwamen, een soort nieuwe geloofsbelijde-

¹⁴⁹ De ethischen waren een groep theologen in de Hervormde Kerk die de grote rol van de menselijke persoonlijkheid in de religie beklemtoonden. Een belangrijke vertegenwoordiger was J.H. Gunning jr.

nis aflegden; het ordenen van leeraars door eene enkele kerk; het optreden als partij, en dergelijken.

Het vertrouwen is hierdoor geschokt. Men wenscht niet te komen onder het juk van een enkele groep, of een enkelen leider.

In ieder geval hadden onder deze omstandigheden, alleen die gemeenten zich los moeten maken van de besturen, die geheel of nagenoeg eenstemmig waren op dit punt. Die besturen hadden dan niet de gelegenheid gehad een nieuwen kerkeraad uit dezelfde gemeente tegenover den ouden te plaatsen.

Bovenal, zij hadden andere gemeenten een leeraars moeten blijven erkennen, ook al braken zij op een gegeven oogenblik nog niet het kerkverband.

Op die wijze had de zaak kunnen doorwerken.

Thans komt de geheele beweging der doleerenden hierop neder, dat in iedere gemeente een zekere groep van menschen zich afzondert van medeleden en medeopzieners, tot groote schade voor de wezenlijke REFORMATIE.

Maar, voorhands, genoeg gezegd, om u op den aard van mij bezwaar te wijzen. Laat mij daarom eindigen met dankzegging voor de verleende gastvrijheid.

Hoogachtend de uwe,

Ph. Hoedemaker.

P.S. – Wellicht stelt deze of gene er prijs op mijn jongste brochure 'Eene belijdenis?' Aan den heer jhr. mr. De Savornin Lohman, rector van de Vrije Universiteit,¹⁵⁰ in handen te hebben. De heer J.H. Kruyt, uitgever te Amsterdam, zal haar na ontvangst van 25 cts. In Amerikaansche postzegels franco toesturen.

Brief 6. Nijland, 11 februari 1889.

Geachte redacteur!¹⁵¹

Het is altijd de pijn waarde het oordeel te vernemen, dat in den vreemde over personen, zaken en toestanden wordt geveld, die ons van zeer nabij bekend zijn.

Op eenen afstand ziet men de dingen als 't ware bij vogel vlucht. Men ziet op de plaats zelve vele bijzonderheden en bijkomstigheden voorbij, die het oordeel over de hoofdzaak onbetrouwbaar maken.

Als er zooveel boomen zijn, heeft men dikwerf geen oog voor het woud.

Vandaar, dat ik steeds met belangstelling kennis neem van alles

¹⁵⁰ De brochure is niet met deze ondertitel verschenen; zie noot 140. Steffens vatte de brochure samen in *De Hope*, 14 december 1887.

¹⁵¹ Geplaatst in *De Hope*, XXIII, nr. 18, 13 maart 1889, onder het kopje 'Een brief uit Nederland'.

wat *De Hope* over onze kerkelijke toestanden schrijft,¹⁵² en dan meestal zoo vrij ben het Amerikaansche en het Christelijke Gereformeerde element daarin te onderscheiden.

Toch heb ik telkens gelegenheid op te merken dat het niet altijd een voordeel biedt zoo op eenen afstand te staan van hetgeen men beoordeelt.

Men redeneert dikwerf uit onvolledige of foutieve gegevens.

Zonder u tot een ander gevoelen te willen bekeeren, of zelfs revisie van meer dan een vonnis te vragen, waartegen ik in mij zelve appel heb aangeteekend, wil ik uit de beide laatste nummers van *De Hope* die mij ter hand kwamen, even toelichten wat ik met deze laatste opmerking bedoel.

Ik wenschte u toch te schrijven over eene aangelegenheid, waarbij het publiek geen belang heeft, zoodat het nu in eene moeite doorgaat.

In het voorlaatste nummer,¹⁵³ dat ik ontving bewondert gij de scherpzinnigheid van dr. Kuiper, het klemmende van zijn bewijsvoering, het verpletterende van zijn argumenten. Ik wensch niet op dien lof af te dingen, maar wil het aan uzelve overlaten, te beoordeelen of het *voorbeeld* waarop gij u beriept wel zoo afdoende is.

Gij herinnert u het opstel, dat ik op het oog heb.

Dr. Van Ronkel¹⁵⁴ had beweerd, dat het alleen de kerk als één geheel en niet enkelen en personen of enkele gemeenten vrij stond *de kerkorde* te wijzigen.¹⁵⁵

‘Ei zoo’ antwoordde dr. Kuiper ‘als dit het geval is, dan heeft de geheele organisatie van 1816 geen rechtsgrond en geen recht van bestaan, want zij is buiten de kerk om tot stand gekomen.’¹⁵⁶

Gij vindt dit ‘prachtig’ terwijl deze geheele redeenering voor mij eene drogrede is; niets meer.

Waarom?

Omdat de conclusie van dr. K. door niemand betwist wordt. Ieder weet en erkent, dat de tegenwoordige kerkorde wederrechtelijk is ingevoerd. Maar het gaat hier om eene geheel andere kwestie n.l. deze: wordt de bestaande kerkorde werkelijk opgeheven, wanneer hier en daar een groepje zich daaraan onttrekt; zoo niet; heeft zoodanig groepje dan het recht in dezen voor heel de kerk te handelen, m.a.w. de kerk met alles wat zij bezit en al den invloed, die zij uitoefent, den vijand in handen te spelen?

Dit is het wat dr. V.R. en ik met hem ten sterkste ontken. Dat is scheuring, omdat het lichaam der Kerk, ter wille van iets wat haar *wezen* niet raakt, wordt van een gereten.

Men vergete toch niet 1° dat de koning in 1852 afstand gedaan heeft van zijne rechten ten behoeve der kerk, en dat noch in noch sedert 1852 eene enkele gemeente gezegd heeft: ik wensch de vroegere kerkorde hersteld te zien.

¹⁵² Hoedemaker was vermoedelijk geabonneerd op *De Hope*.

¹⁵³ *De Hope*, 23 januari 1889.

¹⁵⁴ Philippus Samuël van Ronkel (1829-1890) was hervormd predikant te Leiden (1883-1890) en net als Hoedemaker aanvankelijk medestander van Kuiper en in 1880 benoemd tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit, maar hij bedankte om gezondheidsredenen. Hij ging niet mee met de Doleantie.

¹⁵⁵ Aldus een schrijven van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente te Leiden aan J.C. van der Waals, gedateerd 2 november 1888 en ondertekend door Ph.S. van Ronkel en F. Oberman, respectievelijk als preses en scriba van deze raad. Dit schrijven is gepubliceerd in *De Heraut*, 25 november 1888.

Mijne tegenwoordige gemeente Nijland¹⁵⁷ is de *eenige* die (verleden jaar) officieel kennis heeft gegeven, dat zij voor haar hoofd dit vroeg en *eischte*.¹⁵⁸

2° dat het geheele streven van dr. K. sedert jaren op een andere lijn heeft gelegen, n.l. handhaving van het recht der plaatselijke Kerk *onder* de organisatie.

Ons verschil lag juist hier. Ik wenschte re-organisatie, Hij hoopte alles van een conflict.

3° dat het volk niet alleen niet is bewerkt ten gunste van re-organisatie, maar dat hij het grootste deel zelfs der rechtzinnigen door allerlei bijzaken heeft vervreemd (b.v. de gezangen-kwestie,¹⁵⁹ ontijdig op den voorgrond geschoven), zoodat de geheele zaak feitelijk hier op neerkomt, dat de beweging in de Hervormde Kerk ten gunste der vroegere kerkorde geene grotere afmetingen kan aannemen dan de partij van dr. K.

Het zou geheel anders geweest zijn, indien het beginsel zelf op den voorgrond was getreden.

Nu groepeerde zich alles om een persoon. Niemand gaat mede, die zich niet met hart en ziel aan dr. K. overgeeft.

Vergun mij u eens even aantewijzen in één enkel voorbeeld aan welke colossale vergissing mijn vroegere vriend en ambtgenoot zich heeft schuldig gemaakt.

Te Amsterdam waren 20 000 kerkgangers. Van dezen gingen, tijdens het conflict een 15.000 met dr. K. mede.

Nu redeneerde hij als volgt 15 van de 20 is 5, dat heeft weinig te beteekenen.

Met de 15.000 gaat dus de ziel en kracht der hervormde gemeente weg.

En, wat is de werkelijkheid?

Dat er weder 20.000 kerkgangers zijn in de Herv. Kerk aldaar.

Dat de moderneren, die alles meenden te veroveren, *zonder behulp van de doleerenden* geslagen zijn in de verkiezingen.

Wat meer zegt: dat het positieve deel van de gemeente, dat eene gereformeerde prediking verlangt, zóo in sterkte is toegenomen, dat zij straks bij de verkiezing van predikanten weder den doorslag geeft.

Zoo is het niet alleen te Amsterdam, maar ook elders.

En nu het tweede, waarop ik de aandacht wilde vestigen.

Na eene aanhaling uit *De Gereformeerde Kerk*¹⁶⁰ in uw nummer van 30 jan., l.l. laat gij bij wijze van tegenstelling volgen:

‘Intusschen verneemt men in het Hervormde Kerkgenootschap van tijd tot tijd de kreet der wakker geschudde conscientie, die zich maar niet tot bedaren laat brengen door het geroep *Afscheiding*,¹⁶¹ *Labadisme*,¹⁶² en die later, zal zij zich veranderen in praktische daden, moet eindigen met te doen wat men in anderen afkeurt.

¹⁵⁶ Hoedemaker gaf hier het commentaar vrij weer, dat Kuyper in *De Heraut* van 25 november 1888 had gegeven bij het in de vorige noot genoemde schrijven van de Leidse kerkenraad.

¹⁵⁷ Na zijn ontslag als hoogleraar van de Vrije Universiteit in 1887 was Hoedemaker predikant van de Hervormde Gemeente te Nijland geworden (1888-1890).

¹⁵⁸ Op 16 juli 1888 zonden de opzieners van Nijland een verklaring van deze inhoud aan de algemene synode; in 1889 gebeurde dat opnieuw. Zie: Scheers, *Hoedemaker*, 109. De verklaring wordt aangehaald in: Ph.J. Hoedemaker, *Advies in zake de reorganisatie van het kerkbestuur. De vrijmaking der Hervormde Kerk een nationaal belang* (Amsterdam: J.H van Dam, 1903) 84-90.

¹⁵⁹ De gezangenkwestie betrof de vraag of gezangen een plaats behoorden te hebben in de eredienst. Hoewel Kuyper de kwestie een bijzaak vond in het kerkelijk conflict die bovendien de eenheid onder de gereformeerden dreigde te verstoren, sprak hij zich tegen gezangen uit in *De Heraut*, 25 januari-8 februari 1880, en nog eens in *De Heraut*, 8 februari, 15 en 22 maart 1885. Toen Hoedemaker op zondag 1 maart 1885 voorging in zijn vroegere gemeente te Veenendaal en een gezang liet zingen, gaf hij aan het op dit punt niet met Kuyper eens te zijn. Zie:

J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie* II (Kampen: Kok, 1929) 103-106 – hij schreef abusievelijk 1 maart 1884 – en Ph.J. Hoedemaker, 'Het gebruik van de 'gezangen' in de Nederlandsche Hervormde Kerk', *Op het Fondament der Apostelen en Profeten* 1 (1886) 354-377.

¹⁶⁰ *De Gereformeerde Kerk. Christelijk weekblad*, verschenen vanaf 11 oktober 1888. Hoedemaker was de hoofdredacteur tot en met 24 juni 1897.

¹⁶¹ De Afscheiding van 1834 en volgende jaren was een uittocht van gereformeerde gemeenten en kerkleden uit de Nederlandse Hervormde Kerk.

¹⁶² Het labadisme, vernoemd naar de 1669 door de kerkenraad van Middelburg afgezette predikant Jean de Labadie, streefde naar een van de wereld afgekeerde gemeente van christenen, met een sterke nadruk op een heilig leven.

¹⁶³ Jan Wouter Felix (1824-1904) was hervormd predikant te Utrecht (1864-1894), waar hij Kuyper opvolgde, en (president-) curator van de Vrije Universiteit (1879-1888). Hij ging niet mee met de Doleantie en schreef tussen 1888 en 1894 in *De Gereformeerde Kerk* ruim honderd 'Brieven over kerkelijke aangelegenheden'.

¹⁶⁴ Met Scheiding werd de Afscheiding van 1834 bedoeld.

¹⁶⁵ Niet letterlijke aanhaling

Zoo lezen wij in hetzelfde nummer van *De Gereformeerde Kerk*, waarin Felix¹⁶³ over de doleantie schrijft, het volgende adres:

Dezer dagen is door de Vereen. voor Evangelisatie te Bolsward, het onderstaand adres gezonden aan den Kerkeraad der Ned. herv. gemeente, enz.'

Mag ik u zeggen, dat ik zelf de eer heb de steller van dat adres te zijn, en dat deze maatregel slechts een is van zeer vele, die allen ten doel hebben, om de actie in der Herv. Kerk in een ander spoor te leiden, dan dat het welk dr. K. had afgebakend, een spoor, dat niet op Afscheiding kan uitloopen om de eenvoudige reden: dat het beginsel dit niet gedooft.

Misschien boezemt het u belang in te weten, dat de rechtzinnigen te Bolsward, tenzij de onderhandelingen op bijzaken moeten afsluiten, waarschijnlijk iedere zondag de beschikking zullen krijgen over eene beurt... en dan zijn naar den mensch gesproken de dagen van het 'modernisme' ook daar geteld.

Ik heb zeer moedeloze oogenblikken gehad in 1887. Had de Heere het niet verhoed, ik zou mij ergens buiten de grenzen van het land hebben begraven, maar kan mij niet genoeg verbazen over hetgeen God reeds heeft gewrocht.

De Doleantie en de Scheiding¹⁶⁴ zullen Gods Raad uit dienen. Ik bid hen het goede toe. Maar, voor onze kerk zijn zij én een gericht over onze flauwheid, biddeloosheid en werkeloosheid, en een zegen.

Ergers u niet te zeer aan enkele bitse, snijdende opmerkingen in onze bladen te vinden en af te keuren. De broederstrijd is zoo verschrikkelijk en de scheur wordt zoo diep getrokken, ook in het maatschappelijke leven, ook in het huisgezin. Er gebeuren dingen, die het bloed soms koken doen. Maar, dat zal van lieverlede wel ophouden, naarmate de separatie uiterlijk tot stand komt, die feitelijk reeds in beginsel bestaat. En intusschen gaat de Heere God majesteitelijk door in Zijn wondre genade ons volk ten goede:

'Zij zullen het niet hebben
Het oude Nederland.
Het blijft trotsch haar ellende
Gods en der vaadren pand.
Zij zullen het niet hebben,
De goden van den tijd,
Niet om hun erf te wezen
Heeft God het ons bevrijd.'¹⁶⁵

De uwe,

Ph.J. Hoedemaker.